ГЕТЬМАН БОГДАНКО

Ой Богдане, Богдане,

Запорожський гетьмане,

Та чого ж ти ходиш в чорнім оксамиті?

Гей, були ж у мене гості, гості татарове, —

Одну нічку ночували,

Стару неньку зарубали,

А миленьку собі взяли.

Гей, сідлай, хлопче, коня,

Коня вороного —

Татар швидко здоганяти, *

Миленькую одбивати!

Народна пісня

Щаслива пані Ружинська, ще й яка щаслива! Віддалася за любого чоловіка, що любить її щиро та сердечно. Він, її Богданко, оточив її достатками та розкошами. Чого ж їй більше бажати? Щаслива пані Олена!

Та чого ж вона сьогодні якась невесела, не своя якась така? Чого?

Чи, може, тому, що її Богданка дома нема? Що вже третій день поза домом витає і вона не знає, що з ним діється. Певно, що й тому. Та не тільки це тривожить ЇЇ! Вона знає, куди він поїхав. Поїхав у Володимир за різними справунками. Поїхав на цілий тиждень.

Сумно Оленці без нього, без Богданка любого, та що інше тривожить її. Сон снився їй, Боже, який страшний! Бачила вона вві сні отого злюку пана Пшерембського, що тому два роки сватався до неї, то вона подала йому гарбуза. Тоді він загрозив їй, що силою "візьме її, бо не може жити без неї. Та вона висміяла його. Потім як її засватав Богдан Ружинський і вона подала рушники, він переказував знову через людей, що таки силою візьме її.

Був опісля на її вінчанню в церкві й так пристрасно й заразом так люто глядів на неї увесь час, аж морозом проймало її.

Та він кудись пропав у Волині, та й слух за ним загинув. Говорили люди, що він пішов у Туреччину й там побусурманився. Та чи воно справді так "було, ніхто не міг ніщо певного сказати. Вона потім і зовсім не думала про нього, зовсім забула. Аж цієї ночі снився він їй! Був в одязі турецького баші, з голою шаблюкою в руці. І так пристрасно та люто заразом глядів на неї, як тоді в церкві.

Вона в тривозі, з жаху скрикнула через сон і серед крику прокинулася. Прибігла до неї її покоївка Гандзя, й вона пізнала, що це був тільки сон. Заспокоїлася трохи, та тривога не зовсім уступилася з її думок. Сон часом правду каже. А такий сон тільки лихо ворожити може.

Збудилася й свекруха. Вона— також заспокоювала невістку. Оленка сама старалася прогнати тривогу від себе — та дарма. Раз у раз вертала думка її до цього сну.

Ось так цілий день. Прийшов вечір, каже Оленка до свекрухи:

— Коли б Богданко скорше вернув, може, я б заспокоїлася?

— Е, доню! Підеш спати та й проспиш тривогу. А може, й що гарного присниться! І забудеться лихий сон,— говорила свекруха.

Поклалася Оленка на постіль. Довго не могла заснути, та вкінці заснула твердим сном. Аж десь коло півночі збудив її страшенний крик і гук стрілів та дзенькіт оружжя. Зірвалася, а в вікна б'є місяць. Пожежа! Наробила крику. Прибігла Гандзя напівсонна.

— Ти спиш, не чуєш, не бачиш, що там діється. Гандзя, стривожена, простоволоса, глянула в вікно.

— Пожежа! А стрільби не чуєш? Свекруха також уже була на ногах.

У цій хвилині вбіг у кімнату Грицько Біляч і скрикнув:

— Пані, рятуйтеся, татари напали на замок і вже здобули укріплення. Уся залога вигинула!

"Татари,— блиснуло в уяві Оленки,— сон сповнився!"

— Тікати, куди тікати?! — сказала з дрижанням у голосі.

— Пані! На' горі в башті найбезпечніше! Там сильні дубові, окуті 'двері, не так скоро піддадуться. 1 оружжя й стріливо там є. Із б^шти може й кількох тільки ставити опір усім татарам. А може, татари й не звернуть уваги на башту.

— Добре,— сказала Оленка,— тікаймо в башту. Г так, як лежала в постелі, в одній сорочці, побігла туди, а за нею сотник і Гандзя та решта служби.

Бігцем перебігла вона нагору сходами, до верхньої кімнати башти, й задихана впала там на лавку. За нею вбігла свекруха. А сотник і служба зачинили важкі двері й стали заставляти їх чим можна було, щоб не так легко вдалося бусурманам дістатися до башти. На питання Оленки оповів сотник Біляч коротко, як це сталося:

— Татари використали темряву й крадькома підійшли під замок. Хтось показував їм, видно, дорогу, що знав куди найлегше вдарити, де найслабше місце в замку. Уже чимало татар дісталося було через мури, як воротар побачив їх і засурмив тривогу. Та зараз татари кинулися на ворота і вбили воротаря... Залога на звук сурми зірвалася й кинулася до оборони, та татар прибувало все більше,— сливе вся залога вигинула, решту небагато пов'язали татари...

На дворі крик і гамір зростав. І по замкових кімнатах чути було тупіт ходи. Видно, татари грабували замкові кімнати.

Щораз ближче, щораз виразніше підходив гамір і крик до вежі. Чути вже було виразно слова:

— Там замкнулися, там, певно, є й вона! Рубайте двері...

Вона, Оленка, чула вже цей голос, пізнає. І

— Мамо,— скрикнула д$ свекрухи,— це він, це потурнак Пшерембський, сповнив свою погрозу, я пропала!

А стукіт топорів щораз завзятіший. Двері вилетіли, у дверях відділ татар. Із між татар почула Оленка знов цей самий голос:

— її не вбивайте, тільки живцем беріть! Оленка схопила набитий, пістоль й скрикнула:

— Не дам себе взяти живцем! Схопила пістоль й свекруха.

А сотник зі службою станув при дверях і заступив татарам дорогу.

Він келепом розбивав татарські голови. Падали татари, та на їх місце прибували нові. Удар кривим татарським мечем повалив сотника додолу. Татари вдерлися всередину кімнати.

Стара пані Ружинська схопила сотників келеп і собі стала бити ним навмання.

Не довго боронилася. Якийсь татарин ударом шаблюки повалив її, Олена стояла бліда, дрижала. Нараз почула голос:

— А ось я, пані Олено, знов прийшов у свати.

Перед нею стояв Пшеребський у турецькому одязі, так як бачила його вві сні.

Вона націлилася на нього пістолем, вистрілила.

Та Пшеребський у цю ж мить відхилився, й куля поцілила татарина, що стояв за ним, у саме серце. Татарин повалився додолу.

Дико засміявся Пшеребський:

— Га-га-га! Бачите, пані Олено, сама доля хоче, щоб ви були мої.

— Не буду, ніколи не буду, згину, а не буду! — й схилилася по келеп, щоб ним відбиватися. ^

Та вже обскочили її татари й стали в'язати. Вона кидалася, не давалася, кусала татарам руки — та все дарма. Татари зв'язали її й винесли з башти.

— Підпалити замок,— приказав Пшерембський татарам,— хай усе спопеліє. Це моя відплата панові Ружинському, що відбив мені милу, й заразом моя весільна ілюмінацій!

І незабаром піднялися стовпи полум'я й клуби диму до неба, на небі зачервонів місяць. '

— В дорогу! — дав наказ Пшерембський, що взяв і зв'язану паню Олену наперед себе поперек на коня.

І чвалом погнав, а за ним татари з пов'язаними бранцями. І зникли в нічній пітьмі.

Веселий та вдоволений вертав князь Богдан Ружгінський. Полагодив усі справи в Володимирі як слід, накупив своїй любій Оленоч-ці багатих дарунків і вже наперед уявляв собі в душі, як то втішиться Оленочка його щасливим поворотом та як радітиме пишним гостинцям. Мов дитина...

— Наганяй, Петре, коні, щоб іще за дня станули мені дома! Зате дома спочинуть, вівса дістануть доволі...

Г раз у раз ляскав батіг над кіньми. А коні, як змії. Гнали й землі не торкалися сливе.

Та князеві Богданові все ще замало. На крилах рад би він ізле-тіти в хату, схопити в обійми її, дружину свою любу, Оленочку, й втішатися її радощами на вид дарунків дорогих та пишних.

І наглить князь раз у раз візника:

— Нагяняй, наганяй коні...

Ось вони вже в добрах князів Ружинських, ще добра миля, й будуть дома.

Стоять люди на воротах релами, бо неділя, та кланяються князеві...

Князь відкланюється, люблять вони князя, бо добрий він для них, як батько! І сам не кривдить своїх дітей, і другим не дасть їм кривди робити. Не так, як інші пани, що то сьому шкіру друть із чоловіка, душу раді б вигнати, аби тільки якнайбільше зисків добути для себе. *

Та князь Богдан Ружинський не такий, не такий був і батько його. Здавен-давна славився рід князів Ружинських добротою й прихильністю до підданих людей. В добрах князів Ружинських люди не чулися підданими, панщиняннйками, а вільними. Княжі урядники боялися кривдити людей, бо знали, що князь за кривду підданих не милує виновників. ^

— Ви маєте ладу берегти, а не знущатися над людьми,— говорив князь завсігди своїй прислузі.

Тож не диво, що любили його люди, як батька рідного.

Та тепер вид у них якийсь понурий, невеселий. Якось так сумно глядять на князя, наче зі співчуттям. Та князь не звертає на це уваги. Не тут його думки тепер.

— Коби вже раз дома!..

Покрай села на пригорбі стоїть двірок. На подвір'ї стоїть управитель княжих дібр у селі пан Володимир Домонтович. Як побачив княжий повіз, збіг на долину, кланяється... Князь відкланюється та й каже весело:

— Здорові були, пане Домонтович! Що гарного чувати?

Та невесело глядить пан Домонтович на князя наче хоче щось сказати, та замкнувся. Замітив це князь.

— Що з вами, пане Домонтович? — питає.

— Княже,— каже повагом Домонтович,— Божа воля в усьому! Від Бога треба все приймати — й добро, й лихо.

Стривожився князь:

— Що це ви, яке лихо?!

— Тому три дні, княже, татари напали на ваш двір...

— Татари! — скрикнув князь.

— Еге ж, усю залогу й службу вирубали, а решту погнали в ясир.

— Всю залогу вирізали! А мати, а Оленка?! — скрикнув князь несамовито.

— Княже,— каже знов Домонтович,— в усьому Божа воля, треба все спокійно приймати — й добро, й лихо. Ми всі не вічні. Княгиню матір татари вбили, а молоду княгиню забрали в ясир...

— Матір убили, а Оленку погнали в ясир! — закричав князь, мов ранений звір.

— А мене не було, н,е було кому боронити їх! Боже, Более! За віщо це, за віщо ти так покарав мене?!

— Княже, княже,— заспокоював князя Домонтович,— не нарікай, не попадай у розпач! Недостежимі, невислідимі стежки Божі. Господь один

знає, навіщо зсилає на нас горе. Хто знає, княже, чи не готовить він цим тебе до чогось більшого, вищого, як досі...

Спокійні та приязні слова наче бальзамом спадали на так нагально зранену'душу князя Богдана та не в силі були заспокоїти її, скинути з душі важкий камінь, що так ненадійно на неї звалився.

Розпрощався князь із своїм управителем і скрикнув до візника:

— Наганяй! Не жалуй коней!

Та візникові Петрові, не треба було говорити цього! Він теж зоставив у дворі молоду жінку й дитинку. Що з ними? Вже ж не пощадили їх татари! І він раз у раз-ляскав із батога, гнав коней, щоб мерщій станути на місці, побачити, яке горе стрінуло його і його князя.

Побачили.

Тільки в'їхали в село, зустріли їх самі згарища. / Із селянських хат ліплянок чорніли тільки стовпи кругом теж чорних, закурених стін двора.

На чудо та й диво дальші хати від двора були цілі, нерушені.

— Що це таке? — зчудувався князь.

— Виходить, що це був напад на мій двір. Це зовсім не по татарському звичаю. Татари в першу чергу чбули б кинулися на селянські хати, а укріплений двір були б оминули,— не люблять вони здобувати укріплення. Хіба вже мусять. Тут не татарська рука верховодила.

Надійшла молодиця з коновкою з водою... Князь спинив ЇЇ:

— Молодице, що тут було?

Молодиця видивилася, зчудована, на князя, очевидячки здивувало ЇЇ таке питання, чи ж він не бачить, що тут було... І відповіла коротко: / ^

— Татари напали.

— Я це бачу,— каже князь,— та бачу, що село ціле, тільки двір і хати біля двора згоріли.

Тут приступив до княжого повоза сивий старець, поклонився низенько та й каже:

— То справді якось дивно, ясний княже! Тут не татарин кермував! Воно то татари були, та самі татари не лишили б села в спокою. А то зруйнували й спалили двір, вигубили людей, та як прийшли несподівано, _ так і втекли ніччю, мов примари. Ні одної хати більше не займали! Ці хати, що погоріли біля двора, зайнялися від двірських будинків. Спішно, видно, чогось було, татарам.

Князь уже не допитувався дальше, тільки велів їхати на згарища.

Нікого там не було, тільки покоївка Гандзя вийшла на стрічу князеві:

Оповідала:

— Татари напали ніччю великою силою. Сторож засурмив тривогу, та згинув від татарських шаблюк. Залога кинулася до оборони. Та не встоялася. Всі полягли. Старша княгиня з молодшою, я й сотник Біляч закрилися були в башті. Та татари скоро виважили двері в башті. Сотник згинув, старші княгиня-пані теж. А дальше що діялося, не знаю, бо мене якийсь татарин засягнув по голові келепом, виміреним на старшу княгиню-паню, що завзято боронилася. Як я отямилася, татар уже не було. Це було й молодої княгині-пані. її, напевно, забрали татари в ясир.

Та цей, що проводив,' не був татарин, хоч і в татарському одязі! Говорив добре по-польськи й з виду був не татарин. "Я знов прийшов у свати!" — казав до молодої княгині.

"Пшерембський! — мигнуло в думці князеві.— Так, це правда, що він потурнак!"

— А вбитих хто сховав? — спитав князь.

— Людей і сотника Біляча поховали вже люди з панотцем на могилках. А княгиня лежить іще на катафалку в одній із кімнат, що вціліли.

— Веди мене до мами,— сказав князь понуро. Покоївка пішла попереду, а князь за нею.

Увійшли в кімнату, де лежало тіло покійної княгині-матері на маєстаті.

Лежала вся в квітах. По краях горіли великі воскові свічки. Люди входили й відходили. Хто увійшов, припадав .навколішки, молився за душу покійної.

Шепотом неслася молитва кругом — щира, сердечна:

— Добра була старша княгиня-пані, дай їй царство небесне... Дяк читав псалтир...

І князь Богдан припав навколішки, спер голову на катафалк у ногах покійної, й молився тихо. Довго молився...

Незабаром надійшов священик отець Еронім із дияконом.

Князь підвівся й підійшов до панотця, дякував йому, що в його неприяві зайнявся похоронами тих, які впали в обороні замку, й приготуванням до похоронів княгині-матері. Дякував і всім людям, що заходились біля уставлення катафалку та прикрашення його.

А панотець Еронім потішив князя:

— Княже! Не ялося нарікати, не слід попадати в розпач, бо не-осягненні шляхи Божі. Ніхто не знає Божих намірів! Хто знає, до чого тебе Господь всевидячий готовить, княже, цим допустом важким на те-

/бе. Тому хай діється воля Його свята, все треба приймати від Нього.

Ударило це князя. Це вже з других уст чує він слова: "Хто знає, до чого тебе Господь всевидячий готовить..." І відповів князь панотцеві Еронімові:

— Я не нарікаю на Бога! Докоряю тільки собі самому, що я так довго/ барився, що не поспішив їм на оборону.

— Княже ласкавий,— каже на це панотець Еронім,— і тут не твоя вина, Не міг же ж ти знати про напад татар. Скрізь було спокійно — не було знаку, що йдуть татари...

— Правда твоя, отче! Як бачу, вони дуже обережно йшли. Видно, залежало комусь на цьому, щоб несподівано напасти на мій двір, і тому не давав навіть татарам змоги на грубунки. ^

— Так, ласкавий княже,.і я так думаю. Цей, хто влаштував напад на твій замок, мусив мати шпигунів, які донесли йому, що тебе, княже, нема дома, й він використав цю хвилю.

— Так воно, без сумніву, було, не інакше! — притакнув князь.— Я й здогадуюся, хто це зробив. Це мій суперник Пшерембський!

— Це можливе, княже! Говорили люди вже давно, що він подався в Туреччину й там побусурманився,— зауважив панотець.

— Це не тільки можливе, я певний цього,— відповів князь.— Оленка подала йому гарбуза, як він сватав її, й він загрозив їй за це. А по нашому вінчанні в церкві грозив і мені. Та я ніщо не робив собі з цього. Потім він пропав, і я забув про його погрози. Та він не забув, додержав слова. Але я найду його, відіб'ю її в нього, визволю з його лабет її, Оленку мою,— говорив князь наче до себе самого, а останні слова вимовляв повагом, слово за словом, немов присягу складав.

А потім закінчив голосно: '

— Завтра з полудня похорони моєї неньки, панотче! А по похоронах я готовлюся в похід, у погоню за потурнаком Пшерембським.

Цілу ніч князь не спав, зорив біля покійної матері.

На другий день рано був парастас, а з полудня похорони. Поз'їздилися на похорони сусіди всі, а родина навіть із дальших околиць...

Панотець Еронім на власну руку порозсилав був гінців заздалегідь скрізь, де треба було. Тож похорони вийшли величаві. Усі священики, що були в княжих добрах, станули до похоронів.

Князь не жалував грошей, справив величаві поминки й багато гроша роздав між убогих.

Зараз по похоронах став приготовлятися до походу, чи радше до погоні за татарським загоном, що погнав у ясир його Оленку. І пішли заклики по добрах княжих та й поза ними:

— Гей, кому дорога віра християнська, хто має в бусурманській неволі батька, неньку, брата, сестру, нехай шаблю, спис та мушкет .хапає й із князем Богданком Ружинським у похід на бусурманів рушає. А обіцяє князь Богданко: що хто піде, той на княжих землях у слободах вільним козаком до кінця життя жити буде. А хто зі славою верне чи ранений, то й він і його потомки ро віки вічні вільними будуть, а хто в поході згине, то його родина волю дістане...

Ось так закликали княжі закличники всіх охочих на бої з бусурманами, і спішили під стяги князя Ружинського й кріпаки, щоб волю собі так дістати, й вольні, щоб слави добути. їз усіх усюдів збігалися завзятці.

Вписував їх у реєстри молодий сотник князя Ружинського Шах. Та князь не ждав, аж збереться більше війська, а з цим, що стояло готове по його замках, рушив зараз третього дня в погоню за татарами:

Ти, сотнику, як збереш війська доволі, рушай слідом за мною, а не здогониш мене, йди з військом за пороги на Січ, там дожидайся мене. Я іду в погоню за татарами. Не хочеться мені вірити, щоб татари та вертали без добичі з України. А з добичею та ще й із ясиром вони не скорі — дожену ще їх.

Як той вихор буйний, гнав князь Богданко на чолі невеличкої, та хороброї дружини. Спершу не було ознак татарських грабунків. Видно, татари таки боялися погоні й не спинювалися для грабунку. Однак люди вказували, куди гнали татари. Та де дальше, все більше й більше було попалених осель і цілих сіл. Тут уже, видно; чулися безпечні перед погонею й не видержали, щоб не пограбувати та ясиру не набрати.

— Дожену вас, дожену,— говорив князь Богданко до себе.— Визволю з ваших лабет мою любу Оленочку!

І гнав, мов вихор. А за ним неслися благання"й. мольби до Бога людей, що потерпіли від татар, втратили найближчих своїх. Багато дужих юнаків приставало до княжої дружини, й відділ князя Богданка, йому на радість та втіху, зростав усе більше й більше./.

їхали степом. Вздовж і вздовж була буйна трава витоптана, а на татарських попасах випасена зовсім. Іздалека вже було видно, як місцями кружляли гурмй воронів. Певний знак, що там татари покинули добитого бранця чи бранку, що з виснаження, з безсилля не могли вже йти. І справді, як доїздили до цих місць, то ворони зривалися вгору, а край дороги лежали останки нещасного добитого бранця, що його недоїли ще вовки-сіроманці та чорні ворони.

Із віддалі побачили дим, що курився, мов із димаря. Подалися туди. Приїхали над сам яр. Це з яру, з гущавини нісся дим. Князь послав туди двох людей на розвідки.

Незабаром вернули оба з сивобородим старцем у чернечій рясі. Чернець низько поклонився князеві.

— Хто ти будеш, чернече?

— Я слуга Божий, чернець Мисаїл. За свої й чужі гріхи покутую тут, на відлюдді, вже двадцять кілька літ,— сказав чернець.

— Давно переходили тут татари? — спитав князь у Мисаїла.

— Ні, княже, вчора ранком. Відділ татар був невеликий, та ясир великий гнали.

— Скажи мені, слуго Божий, хто проводив відділом. Чи не проводив цим відділом стрункий, худорлявий мужчина не татарського, ні турецького вигляду й чи не віз він із собою молодої бранки..

— Ні, княже, татарами проводив мурза, татарин із вигляду. Однак такий, як ти описуєш, переїздив туди чотири дні тому й навіть ночував у моїй землянці. Із ним було тільки кількох людей, була з ними й молода гарна пані. Він говорив по-польськи з нею. Вона безнастанно заливалася слізьми.

— Це він, це напевно він,— скрикнув князь,— це потурнак Пшерембський і моя Оленка. Чотири дні тому?

— Так, чотири дні тому. Переночували, а досвіта спішно поїхали дальше. Зачув я дещо з його мови, бо пані не говорила сливе ніщо. Він говорив їй, що він багатир, що він турецький баша та в ласках у самого султана. Говорив, що має великий гарем, але тільки її одну любить. Вона буде панією в його домі, а всі інші його жінки будуть її слугами. Коли вона на це не обзивалася, тільки дальше плакала, він у люті грозив їй, що продасть її в Стамбулі, як буде вперта.

— Це він, він! Пшерембський! Бідна, бідна Оленочка моя! — скричав князь.

А потім говорив уже спокійніше:

— Чотири дні тому їхали туди, кажеш, старче?

— Так, чотири дні тому,— притакнув пустинник.

—т ї гнав падлюка, кажеш, скоро, спішився значить. Та не доженемо ми його. Він уже, напевно, буде по турецькому боці...

— І я так думаю,— сказав чернець.

— Так значить, погоню за ним треба кинути. Я дістану його в руки, визволю Оленку. Та поки що визволимо цих бранців, що татари ведуть їх,— ці не втечуть мені. Вони, певно, недалеко ще!

— Не можуть бути ще далеко, вони тут чуються безпечні й ідуть дуже поволі, бо мажі в них не порожні та й бранці помучені, знесилені.

— Прощавай, чернече! Дякую тобі за вісті, хоч і невеселі. Та все ж вказав ти-мені слід.

— Прощавай, княже, хай тебе Господь провадить. Бачу, скривдив тебе ворог твій, та ти не нарікай, не попадай у розпуку. Багато, багато бранок нещасних карається в татарській і турецькій неволі, не тільки твоя дружина, княже! Така воля Божа! Бог карає народи християнські за гордощі серця й гріхи їх. Але Господь милосердний не забуває про нещасних. Твориться нове воїнство Христове, козацтво низове. Уже тепер страшне воно бусурманам. Та прийде час, що Всевишній дасть їм розумного лицаря,_що зробить із них кріпке й непереможне військо,— тоді засвітає кращий день і для нашої мученої землі. І хто знає, може, цей час уже й недалекий. { І глянув чернець князеві в очі: .

— Хто знає, княже,— говорив чернець дальше,— чи в цьому не провидіння Боже, що ворог забрав тобі жінку. Ти підеш на Січ і купно з січовим лицарством воюватимеш. І під твоїм проводом стане Січ славна й могутня.

При останніх словах чернець підніс очі до неба, й вид у нього був немов надприродний, і слова вдаряли так могутньо, мов пророцтво.

По хвилі чернець наче отямився з захвату, наче прийшов до себе й говорив уже спокійним, рівним голосом:

— Княже, ти чув! Це не я говорив, це Господь всевидячий вложив ці слова в мої уста. Тебе жде велика слава, княже!

Князь не відповів на це, тільки поклонився пустельникові й-ударив коня острогами, й вихором помчав наперед, а за ним дружина його.

Чернець довго ще стояв і глйдів за відділом їздців. Легіт розвівав його сивий довгий волос і бороду, а чернець підніс правицю й тричі зробив у повітрі знак хреста святого в напрямі, куди їхав Вощанко Ружинський із дружиною. .

А він, князь Богданко, гнався вихором, та думи не кидали його: "Втретє чує він, що Бог готовить його на щось більшого. А ось цей старий чернець таки виразно сказав йому, що йому слави на Січі шукати. Може, й справді, зостати йому на Січі, що йому вже добра його. Пі;де на Січ і враз із січовиками визволить Оленочку, коли така буде Божа воля".

Праворуч від шляху, трохи подалік була висока могила.

— Ану, в кого бистрий зір, хай вийде на могилу та погляне, чи не видно татар,— сказав князь. ,

Молодий хлопець подався зараз на гору й приложив долоні до очей та стежив.

— Е,— сказав по хвилі,— розтаборилися відсіль на півгодини ходу... Горять вогні, видно, варять обід.

— Рушаємо! —; дав наказ князь.— Ударимо несподівано на непри-готованих і визволимо бранців.

Рущили. Коли вже були недалеко, князь розділив відділ на дві частини й каже: ^

— Із двох боків нападемо на них, так збентежимо їх і легше переможемо,

А татари сиділи спокійно, варили обід та ділили між себе здобич й бранців. Коні їх паслися спокійно на боці. Стерегло їх кілька пастухів.

Аж залунало, загриміло з двох боків:

— Слава Богу! Слава!

І заблистіли в сонці шаблі. Татари змішалися, не знали, що це сталося. Відкіля так несподівано ворог? Де.-де,^ а тут .зовсім не сподівалися нападу. З двох боків уже б'ють на них. Недовго тривала битва. Більшість татар погинула від шабель, а решту пов'язали.

Бранців пустили на волю. Вони дякували князеві й разом пустилися з поворотом таки зараз.

А князь дав наказ:

— На Січ! Привеземо їм татар-бранців і їх коней та й добичу татарську...

4 III

• Гей, гнав, гнав Пшерембський із княгинею Оленкою, як виїхав ранком із хатини ченця. Неначе щось говорило йому, що за ним гонить / сміливий орел — князь Богданко, щоб у нього відбити свою дружину любу..,

Вже й не вговорює потурнак княгині, не старається прихилити її серце до себе — ніколи йому! Якийсь невідомий жах гонить його.

— Ой, не лишить князь Богданко Ружинський своєї дружини любої йому, ворогові своєму, ка поталу! Не позволить йому на це ні велика любов до дружини коханої, ні честь лицарська. Хтозна, чи він уже не на сліді його. І навіщо було ночувати в цього ченця? Він, напевно, виспіває все князеві Ружинському, шлях навздогін за ним покаже. Князь Богдан Ружинський оборонець віри православної, під знаменом хреста ходить у бій із невірними, християн визволяє. Відоме й славне вже його ймення

по всій Україні, хоч і молодий він іще! А він, Пшерембський, невірний, ба, гірше ще для ченця, бо потурнак. А чернець, напевно, пізнав, що він це турок, ні татарин, тільки перевернувся в турка,— напевно! По мові його, як він говорив до княгині Оленки. Тікати, мерщій тікати відсіля, з цеї непевної козацькрї землі, де з-за кожного кущика чигає на нього, зорить за ним небезпека, смерть! Тікати під певний півмісяць, між стрункі мінарети— між своїх... Між своїх? Чи свої вони йому, турки-мусульмани? , Авжеж, бо ж він прийняв їх віру, став правовірним мусульманином. Ну, не з пересвідчення пішов він туди, покинув батьківську віру, а для користі! Бо що йому віра, хоч християнська, хоч мусульманська! Йому аби добре було, він на всяку віру перейде! Хай собі хто хоче вірить у Бога, в небо — а він вірить в одне — в багатство, в гроші, в почесті! А там, у Стамбулі, добився він їх: і майна, і почестей — він уже баша турецький. Правда, не тільки жадоба почестей і багатств веліла йому кинути батьківську віру, а й ненависть і любов — ненависть до князя Богдана Ружинського й любов до його жінки, до Оленки... 1

Тепер він здобув це, чого бажав: його люба Оленка в його ру-

ках, а двір князя Ружинського спалений. Тепер заживе він, щасливий 4та вдоволений, у Стамбулі чи де-небудь інде в турецькій державі. Олен-ка не любить його, ненавидить! Байдуже! Привикне, а ні то силою, буками змусить її, щоб стала прихильна йому й забула свого князя. О, так, він змусить її!

Коли б тільки якнайскоріше з цієї проклятущої козацької землі, де не милують зрадників, де з-за" кожного кущика смерть зазирає в вічі,— коли б тільки якнайскоріше під півмісяць безпечний, під мінарети стрункі, коли б тільки цей сміливець князь Богданко не наздогнав його...

Ось такі думки снували в голові Пшерембського, й він наганяв коней, не жалкував їм нагаїв.

Гнав він щодуху, а за ним страх блідий, а за ним тривога вслід.

А вона, Оленка! Вона нічого вже не думала! Ослаблена, виснажена, знесилена, з заплющеними очима лежала вона на коні, прив'язана посторонками. Часом тільки блиснула в її розпаленій гарячкою голові думка.

"А може, він, її Богдан, ще в час повернув та, може, не гаяв часу й погнався з оружним відділом у погоню за Пшерембським і відіб'є її в ворога.

Може? Ні, вона певна, що він, як тільки довідається про горе, яке стрінуло її, не гаятиме часу — орлом сизокрилим полине степами вслід за потурнаком, за злющим... Полине, вона певна,— та чи в час довідався?!. Ой ні! Ось вони вже над синім Дунаєм, уже перевезли їх на той бік. А там! Там уже не гнав триклятий потурнак Пшерембськйй! Велів доставити собі мажу й на мажі повезли її в Царгород..."

Пшерембськйй аж легше зітхнув, коли найшовся вже по турецькому боці.

"Тепер уже не досягнеш мене, ясний княже! — сміявся він у душі.— Тепер уже я тут пан, а твоя голубка буде в моєму гніздечку. Так, княже, так!"

І звертаючись до княгині Олени, сказав голосно:

— Ну, княгине, тепер уже тобі нема що надіятися на те, що твій князь визволить тебе з моїх рук! Тут уже тобі не козацька земля, а турецька! Треба тобі вже забути свого князика. Тепер я твій князь і пан! Тепер мусиш мене любити, коли хочеш, щоб тобі добре було.

, Затулила лице долонями.

— Ніколи, ніколи! — скрикнула.Олена.

— Ніколи? Ну, побачимо! Знай, що в мене є способи присилувати . тебе, ласкава пані, знай це! /

— Можеш мене вбити, клятий потурначе, але присилувати не зможеш! — сказала твердо й рішуче княгиня.

Пшерембськйй заскреготав зубами й ухопив нагайку, та скоро отямився, опустив руку з нагайкою.

— Побачимо! — сказав.— Як будеш вже в мене дома,.то там я тебе привчу слухняності. Тут мені ніколи. Не місце й не час на це! Та я думаю, що в тебе є доволі розуму, щоб отямитися. Будеш мати до вибору: або будеш слухняна мені й будеш першою жінкою моєю, а ні, то зроблю тебе найнижчою рабинею своєю.

Княгиня не відповіла нічого. Замовк і Пшерембський. Як приїхали в дім Пшерембського, він покликав стару доглядачку й сказав до неї:

— Слухай, стара! Віддаю тобі під опіку оту молодицю! Дбай, щоб їй добре тут було, та старайся вмовляти її, щоб вона стала прихильна мені, щоб полюбила мене. Ти це вмієш, я знаю!

— О пане ласкавий! Хто в силі тобі опертися! Будь певний, що й вона буде тобі прихильна й серце її буде тільки для тебе битися,— сказала стара й поклонилася низько.

— Поки що не б'ється для мене! Поки що думки її линуть до того, що я її в нього видер. А ти подбай, щоб вивітрила з її голови пам'ять про нього, щоб її серце, як кажеш, билося тільки для мене. Тепер іди й переодягни її в турецький одяг,— сказав.

Стара приступила до княгині Оленки й промовила до неї щось по-турецьки.

— Вона не розуміє по-турецьки,— сказав.— Вона українка. Вибереш їй до прислуги дві невільниці-українки. І їм накажеш, щоб старалися нарозумити її.

Стара взяла за руку княгиню Олену й потягнула її за собою. Княгиня пішла за нею добровільно, щоб тільки не бути біля ненависного Пшерембського.

Стара покликала дві служниці, родом українки, й сказала до них:

— Будете услуговувати цій пані. Вона з вашої країни й віри вашої. Баша любить її, та вона тужить іще за своїм чоловіком на Україні. Говорив баша, що коли ви зможете прихилити її серце для нього, то великі ласки вас ждуть, може, й пустить вас на волю. Тож добре дбайте, щоб вона полюбила башу. Тепер поведете її в купальню та переберете в достойний турецький одяг.

Як почула княгиня, що обидві невільниці заговорили до неї рідною мовою, аж полегшало їй на душі.

Одна з невільниць, Оксана, була родом із Полтавщини, а друга, Катерина, з Волині. Вона стала розпитувати їх про те, як вони в полон попалися, а'там і не стямилася, як і своє горе оповіла їм.

Усі три відразу заприязнилися. У нещасті4 на чужині свої люди скоро заприязнюються.

По купелі прийшла княгиня Оленка до себе, А як переодягли її в чужинецький турецький одяг, як глянула в лискуче дзеркало, то їй аж самій смішно стало. Мов не себе побачила в дзеркалі, а якусь іншу жінку.

Пшерембський кілька днів не показувався їй. Або не мав часу, або зумисне лишив її в спокою.

Радо привітали на Січі князя Богдана Ружинського. Не новачок він був тутечки. Ще юнаком побував він на Січі й тоді вже був кілька разів курінним отаманом та із кошовим князем Дмитром Вишневецьким ходив у походи на татар. Щойно за рік перед геройською смертю козака Байди кинув він Січ, оженився й осів у своїх добрах на Волині.

Багато товаришів застав князь Богданко на Січі. Ба не тільки тог* ришів, застав і свого побратима Опанаса Покотила.

Цей на вістку, що князь Богданко вернув на Січ, прибіг заразісь* вітати побратима.

— А, вітай, вітай, Богданку, як ти є, то вже наша Січ-мати наново оживе. А то по смерті Свірговського дуже вже підупало життя на Січі. Та тепер, як ти є, наново зашумить козацтво, загримить козацька слава,— говорив Опанас на радощах.

Зрадів і князь Богданко, що застав свого побратима в живих Привіталися щиро, сердечно, а потім князь Богданко каже:

— Не сам я, Опанасе, прибув на Січ, а з дружиною, зі мною біля сотні завзятців.

— Чув .я, чув,— говорить Опанас,— ти вже й татарських бранців і добичу привіз туди! Славно! Я ж кажу; що з твоїм приходом наново оживе слава Запоріжжя.

Втішно та радісно вітав князя Богданка й кошовий Клим Сокольський, що був родом із сусідньої для Волині Галицької землі, теж давній друг князя Ружинського:

— Уже сама твоя поява на Січі, Богданку, багато значить, та ще ти й товариство привів добірне та добре оружне.

— Це ще не все,— говорив князь Богданко.— За кілька днів прибуде тут мій сотник Шах із ще більшою дружиною та з запасом оружжя, будуть і пушки.

— Славно, славно,— радів кошовий Сокольський,— будем чайки будувати та й у похід рихтувати. Вернуть на Січ часи Байди.

П'ятого дня по приході на Січ князя Богданка Ружинського прибув і його сотник Шах із відділом у 300 людей та з п'ятьма новими пушками.

На Січі закипіло новим*життям.

Ні про що тепер там не говорили — тільки про новий похід на бусур-. мана. Добуде козацтво січове слави, добичі добуде.

А одного ранку з січового майдану понісся голос литаврів. Це сам кошовий на раду скликав.

І лавами сунуло козацтво січове на січозий майдан. Всі цікаві, чого це скликають товариство? Найпевніше, що до походу на бусурманів готуватиметься січове братство.

А там, на майдані, вже вся старшина, отаман кошовий із високою комишиною посередині. Біля нього військовий писар, суддя і осавул.

у у А. Лотоцький "Кужіль і меч" 241

Сходиться, збігається товариство так, у чому хто був, у чому застав його гук литаврів: цей у кунтущі й при зброї, а цей тільки в сорочці, а той і без сорочки, так, як на сонці вигрівався.

Сходиться, збирається товариство та підковою кругом старшини стає.

І бачить батько кошовий, що вже доволі січового братства насходилося, що вже небагато з січовиків хибує, й дає знак, що говорити хоче.

— Дозвольте, панове товариство, січове лицарство славне, слово до вас держати,— починає кошовий, на три боки товариству січовому кланяючись.

— Говори, говори, батьку кошовий! Просимо, просимо,— загуло козацтво довкруги.

І починає батько кошовий:

— Славне товариство січове, лицарство християнське! На важну раду скликав я вас. По звичаю, що нам діяти, пораду дайте. Більш року вже минає, як ми в похід рушали під проводом Івана Свірговсько-го, бусурманів били, побивали, турецькі залоги в Тулині, Білгороді та в Браїлові в пень рубали. І рік уже минає, як отаман Свірговський лицарською головою наложив. Славне товариство січове, чи ж годиться нам ось тут по куренях на Січі час марнувати, чи ж достойно нашим шаблям і мушкетам та самопалам ржавіти, чи ж не слід нам піти на бусурмана? Багато, багато там християнських невольників стогне, багато хрещеного народу пропадає,— чи ж не годиться нам, воїнству християнському, визволити братів і сестер у Христі з неволі бусурманської. А я маю ще до цього й певні вісті, що татарва готовить на цей рік похід на Україну, щоб там багатої здобичі награбувати, бранців і бранок нових набрати.

І загуло, загриміло товариство січове:

— Треба, треба нам у похід готовитися, в похід рушати! Не годиться нам на Січі байдики збивати, не слід козацьким шаблям і мушкетам ржавіти давати! У похід, у похід, християн із бусурманської неволі визволяти, у похід по славу, по добичу!

Шуміло, гуділо товариство, а як уже трохи вспокоїлося, став знову кошовий отаман говорити:

— Панове товариство, лицарі січові! Тепер треба порішити н^м важке питання — кому вести січове лицарство на бусурмана? Чимало між нами є хоробрих лицарів, чимало здатних на отаманів похідних, та, на мою думку, найкраще надається козак Богданко. Яка ваша думка й яка воля ваша, товариство славне?

— Богданко, Богданко хай буде отаманом,— загуло кругом товариство в один голос. Полетіли козацькі шапки вгору.— Богданко, Богданко наш отаман, Богданко хай веде нас у похід!

— Коли так, то й гарно,— каже батько кошовий,— хай Богданко веде вас, товариство січове.

Кинулися за Богданком. Тут був і вже його нема. Знає козак

Богданко січові звичаї. Як тільки почув своє ймення, зараз вийшов із круга та й у свій курінь подався.

Пішов у курінь Богданків побратим Покотило, пішло з ним і інших кілька приятелів Богданкових.

— Ходімо, приведемо Богданка перед братство січове! Увійшли в курінь, а козак Богданко сидить на лаві, мов нічого

не відає, не знає...

— Ходи, брате Богданку,— каже Опанас,— отаманом хоче мати тебе товариство січове...

А козак Богданко буцімто нічого не знає:

— Мене отаманом? Чи ж нема в Січі кращих лицарів від мене? Не.гідний, не достойний я такої високої почесті! Є старші, досвідченіші від мене між лицарством січовим.

— Може, й є,— на це Опанас,— та воля така січового товариства, щоб ти вів його! Не слід противитися волі товариства!

— Не слід, не слід,— говорять інші козаки.

— Ні, не гідний я отаманувати, не здатний я на отамана!

— Видно, що здатний ти, коли товариство бажає тебе мати отаманом,— каже Опанас^

— Не піду я перед товариство,— наче борониться ще Богданко.

— Не підеш? А ось побачимо! Опанас йому в відповідь.— А нумо, братці, берімте його, впертюха, попід пахи та ведімо перед товариство. А щоб знав, як волю товариства шанувати, добре його по дорозі буханцями та штурханцями частуйте!

І схопили товариші козака Богданка попід пахи та й не ведуть, а несуть таки його на майдан. Він усе ще опирається їм, а вони його буханцями частують то в боки, то в спину. А вже найбільше частує його ними побратим Опанас, так по щирості:

— Іди, бісів сину, коли товариство зове тебе! Привели Богданка на майдан перед товариство:

— Ось вам, товариство славне, козак Богданко! Він опинається, не похочує, та не посміє опертися волі всього братства січового,— каже Опанас.

А кошовий отаман питає:

— Козаче Богдане Ружинський, усе братство січове хоче мати тебе отаманом —похідним, чи згоден ти з волею братства?

Тричі кланяється козак" Богданко кошовому отаманові й усій старшині січовій і по тричі в три сторони всенькому братству січовому:

— Не гідний, не достойний я, славне товариство, почесті такої, не здібний вести вас у похід. Є між вами чимало здібніших, достойніших від і^ене, молодого та недосвідченого! Я, товариство славне, домонтарем уже задовго був, лицарське ремесло,призабув.

— Не забув, не забув, песький сину,— гуде товариство.— Ти наш отаман, більш ніхто. Кажи, приймаєш чи ні?

І знову питає в нього кошовий:

— Удруге питаю тебе, козаче Богдане Ружинський, чи годишся бути отаманом похідним?

І знову кланяється козак Богданко старшині й братству січовому, й знову каже:

— Не гідний я й не здатний на отамана похідного.

— І гідний, і здібний ти! Веди нас на бусурмана!

— Утретє питаю тебе, чи приймаєшся отаманувати славному козацтву січовому, військові славному запорожському в поході на бусурмана?

— Коли така рішуча воля братства січового, лицарства славного християнського, то я корюся його волі й приймаю вибір на похідного отамана,— відповідає князь^ Богданко й тричі кланяється старшині, й тричі в три сторони — товариству січовому.

І говорить кошовий отаман Клим Сокольський:

— Козаче Богданку Ружинський, великою честю наділило тебе братство січове, але й обов'язки великі вложило на тебе. Які, знаєш гаразд сам, тож не буду пригадувати тобі. Веди ж славне лицарство січове в похід на бусурмана по славу й честь лицарську, хай тобі Всевишній допоможе багато бранців, невольників християнських визволити з бусурманської неволі та без втрат великих у славі та в честі, та ще й із добичею чималою в Січ-матір повернути.

— Як Бог милосердний допоможе, як Його свята воля така буде, то й вернемо, а буде Його свята воля, щоб ми згинули за віру християнську, то згинемо по-лицарськи,— сказав твердо похідний отаман Богданко Ружинський.

— Славно, славно! — загуло, загриміло товариство кругом.

Ці, що були найближче князя Богданка, підхопили його на руки та й понесли.

— До Гасан-Баші, до Гасан-Баші! — гриміло кругом.

І понесли князя Богданка на січовий базар за окопи, де були побудовані крамниці й шинки. Цей базар звали запорожці Гасан-Баша, або скорочено Шанбаш.

Сунуло все товариство за гуртом, що ніс князя Богданка.

Знає князь Богданко, чого товариство січове бажає:

— Гей, шинкарі, викочуйте бочки з медом та з горілкою,— крикнув князь Богданко,— хай січове братство перед походом погуляє собі, а то в поході ніколи буде! Викочуйте, я плачу!

І повикочували шинкарі повні бочки меду та горілки, повиносили закусок усяких чимало!

— їжте й пийте та веселіться, товариші! — каже князь Богданко Ружинський.— Це тільки сьогодні, бо завтра вже беремося до роботи, треба приготовити чайки: старі понаправляти й нові побудувати, треба самопали вичистити, шаблі погострити, куль і стрілива наготовити. Сьогодні веселість, забава, а завтра — забаві шабаш, завтра робота.

Гей, загуляло товариство! З'явились кобзарі й інші музики та стали приграватиза порожцям до танцю.

Дудонить запорожська земля під козацькими ногами, під підковами лискучими. Мають у повітрі вильоти кунтушів козацьких. Танцює козацтво!

— Давай меду, шинкарю! Горілки наливай! — чути заклики тут і там. Ходять повні михайлики поміж козацтвом, швидко випорожнюються, шинкарі не жалкують напитків, бо знають, що похідний отаман Богданко все заплатить, тільки порожні бочки відкладають до рахунку.

Одні п'ють і танцюють, а другі обступили кобзарів і слухають. Співають козаки думи козацькі про неволю бусурманську та про козацьку славу, про козацькі походи, про Чорне море.

Ось так співає сліпий, сивий уже кобзар про Байду Вишневець-кого. Дзвенять струни козацької бандури, пливе, хоч і старечий, та могутній голос кобзаря про те, як то козак Байда в Цареграді на риночку п'є мед-горілочку не день і не два і як турецький султан підмовляє його, щоб вирікся віри християнської та прийняв бусурманську. Султан за це дасть

йому свою дочку за жінку та зробить його володарем усієї України. Та не дається намовити завзятий козарлюга:

— Твоя, царю, віра проклята! Твоя царівночка поганая! — відповідає він гордо.

Розлютився цар та казав козака Байду схопити й ребром на гак зачепити.

І висить ось так Байда на гаку "не день, не два, не одну нічку й не годиночку". Аж підходить до нього джура його вірний із вороним конем його. І каже Байда джурі:

"Ой, джуро мій молодесенький. /

Подай мені лучок тугесенький,

Подай мені тугий лучок

І стрілочок цілий пучок,

Ой, бачу я три голубочки,

Хочу я вбити для царя дочки". Джура подає козакові Байді лука й стріли. Байда натягає лука й стріляє.

"Ой, як стрілив, царя вцілив, — А царицю в потилицю,

Його дочку в головочку. ,

— Отож тобі, царю, За Байдину кару..."

Співає кобзар, дзвенить бандура, а товариство слухає. Старі запорожці, що воювали разом із козаком Байдою, в доходи ходили під його проводом на Чорне море, на турецькі міста, згадують завзятого козака Байду Вишневецького:

— Славний був лицар,— кажуть,— завзятий козарлюга та й отаман добрий. Прославив та скріпив він нашу Січ-матір.

— Коли б не погиб був так скоро, була б Січ наша ще могутніша,— каже другий.— Було б воно так, було б, коли б не зрада Томжі проклятого. Він то, щоб піддобритися султанові, вдав ^із себе прихильника Байдиного, заманив його в засідку та й захопив у свої руки враз із усією старшиною, чимдуж послав його султанові в подарунок,— каже один запорожець. А другий додає:

— Хотіли запорожці помститися за Байду та кинулися на Томжине військо, завдали йому доброго чосу. Та не вдалося вже визволити з неволі славного козака Байди.

А в другому кінці співає інший кобзар про Самійла Кішку, як він хитрощами й себе, й усіх бранців із неволі на галері визволив та ще й галеру, на Запоріжжя привіз.

Слухає товариство кобзарів. Ходить по майдані Гасан-Баші й новий отаман — похідний козак Богданко Ружинський з побратимом Покотилом, з кошовим Сокольським та з сотником Шахом. Ходять, козацьким танцям'приглядаються, козацьким думам прислухаються.

Аж нараз побратим Покотило спинює князя Богданка та й каже:

— Слухай, слухай, Богданку, чи не про тебе оце співає кобзар?

— А йди, де про мене! Що про мене можуть співати кобзарі?

— Та слухай бо,— каже Покотило.

А кдбзар співав на бандурі, приграваючи:

"Ой Богдане, Богдане, Запорожський гетьмане, Та чого ж ти ходиш В чорнім оксамиті? Гей, були у мене гості, Гості татарове, Одну нічку ночували, Стару неньку зарубали, А миленьку собі взяли. Гейі сідлай, хлопче, коня, Коня вороного — Татар швидко здоганяти, Миленькую одбивати!"

— А що, не про тебе? — каже Покотило.— Чи то не ти, Богданку, ходиш у чорному оксамиті та чи то не тобі це татари зарубали неньку, а миленьку зі собою взяли. Чи ж то не ти гнався в погоню за татарами, щоб відбити любу жінку.

На ці слова побратима посумнів князь Богданко та й каже:

— Все воно ніби так, тільки що він співає про запорожського гетьмана, а я не гетьман.

— Е, це він тільки так,— каже Покотило тз й блиснув очима.— Це він натякає на те, що ти будеш запорожським гетьманом, а може, й володарем усієї України.

— Говори, Климе, хай твоє гине! — сказав князь Богданко. А кошовий Сокольський розсміявся на це:

— Це ніби до мене пієш, Богданку, бо я Клим.

— "Тільки ти не з цих Климів, що багато говорять, а з цих, що мало

говорять, а багато роблять,— відповів князь Богданко й задумався. Побратимові слова нагадали йому слова'його управителя й такі самі

слова священика та ченця: "Може, Господь приготовляє тебе до чогось більшого!" По хвилі князь Богданко до Покотила:

— Коли це правда, як ти кажеш, що кобзар співає пісню про мене, то цікавий я знати, відкіля цей, що зложив пісню, знає так усе про мене?

— Ха-ха! А то втяв! Відкіля знає? Прилетіла сорока з твоєї Волині, сіла на січових окопах та й вискреготіла все. Брате, коли б ти й не привів був зі собою близько чотирьох сотень, а в кожного з них є язик, що не любить дармувати,— то, кажу, коли б ти й не привів їх на Січ, а сам-самісінький тільки прилинув, прилинули б за тобою й вісті про твоє життя поза Січчю скоріше чи пізніше. Бо ж ти не такий собі перший-ліпший січовик-сіромаха, що то в нього ні роду, ні талану, що мусить здобувати собі ймення та славу, коли є в нього на це снага та відвага.

— Правду каже Покотило,— замітив на це кошовий Клим Сокольський,— і не сьогоднішній ти на Січі та й і поза Січчю славний. Щиру, щирісіньку правду кажу тобі, Богдане, що дуже радий буду, коли за волею січового товариства могтиму тобі кошову комишину передати.

— Ні, друже Климе,— каже на це Богданко,— не хочу я тобі проводу відбирати, хочу під тобою добувати слави.

— Говориш так, немовби ти не знав січових звичаїв. Не любить січове товариство когось оставляти при владі чи уряді, а вже кошового люблять щороку міняти.

— Недобре воно на мою думку,— замітив сотник Шах,— міняти кошового отамана щороку. Задумає кошовий завести кращий лад на Січі, збільшити її силу, то чи вспіє за рік зробити це.

— Може, й правда твоя,— каже на це кошовий,— та вже такий звичай на Січі. Боїться січове товариство, щоб якийсь меткіший кошовий

не забажав на довше закріпитися при владі та не прикоротив волі козацької.

— Недобре воно,— дальше _ каже своє сотник Шах,недобре. Ось ти, Климе, дбаєш про Січ-матір, дбаєш про добро січового товариства, а прийде вибір — який-небудь крикун виступить та криком підбурить козацтво, та стане кричати за якимось ледащом. А натовп натовпом, й піде за цим, що найбільше та найзавзятіше кричить, і вибере це ледащо. І твоя робота й наміри твої добрі підуть намарно.

— Правда воно,— каже кошовий,— та тепер я не брюся про це! Я певний, що по мені вибере товариство Богданка Ружинського кошовим. Дуже любить і цінить його товариство, та й своїх людей із Волині має він тут чимало. А я певний, Богданку, що ти не знищиш того, що я будую, а ще краще поведеш усю справу.

— Що не знищу, можеш бути певний, та чи краще вспію повести діло, як ти,— не знаю.

— Але я знаю,— сказав твердо кошовий.— Ти родився на володаря й лицаря заразом. Шкода справді, що на Січі так важко задержати керму довше в руках, а то під твоїм проводом дійшла б вона до сили й слави.

— Переоцінюєш мене, брате,— боронився князь Богданко,— правда, до лицарського діла в мене охота, та щоб кермувати всім Запоріжжям, на мою думку, цього замало, тут треба ще й розуму, та й не малого.

А на це Покотило зі сміхом:

— А в тебе його немає? Хіба любов до твоєї княгині забрала тобі його?

Князь Богданко на ці побратимові слова споважнів і задумливим поглядом глядів наперед себе. Аж по добрій хвилі сказав:.

. — Ні, побратиме, любов до моєї Оленки не забрала мені розуму, навпаки, додавала мені сили до праці.

— Але забрала нам тебе з Січі,— каже знову Покотило.

— Так, це правда,— притакнув князь Богданко й говорив далі,— у мене неначе дві вдачі: одна жадібна лицарських пригод і слави лицарської, а друга — спокою й творчої праці.

— Цебто сіяти гречку,— зауважив Покотило.

— А хоч би. Чи ж ти думаєш, що сіяти гречку — це не творча праця. Я так думаю собі, що й Запоріжжя було б сильніше й могутніше, коли б не з самої шаблі жило.

— Це й моя думка,— каже кошовий Сокольський.— Коли б так вдалося забудувати запорожські землі містами й селами,— розвинути хліборобство, а з ним разом промисел і торгівлю, повстала б сильна й могутня держава на цих землях, яка уже була за князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого.

— Еге-ге! Куди ви стріляєте,— каже Покотило.— Замінити запорізьке лицарство у гречкосіїв.

Мовив кошовий:

— Ні, не так, брате, ти зле розумієш мене! Військо військом. Січ, як є, так і зосталася б лицарським товариством, заборолом цієї землі й усього християнства, тільки пусті землі, безмежні степи треба б заселити трудящими людьми, як було колись до татарських нападів...

— Може, й твоя правда, батьку кошовий, це не на мою голову. Я тільки шаблю знаю та самопал.

А князь Богданко: '

— Шабля й самопал мають тільки забезпечувати труд і творчу працю країни. Вони не будують держави, тільки боронять її, захищають, а то й здобувають нові простори саме для творчої праці.

— І то не все,— додав кошовий.— На мою думку, творча праця хоч, може, не скорше, та зате певніше здобуває потрібні ці простори.

— Із однакового заліза і меч, і плуг. І оба вони здобувають,— сказав князь Богданко.

— Так, друже Богданку, та, як кажу, здобутки плуга тривкіші від здобутків меча,— відповів кошовий.

— Значить ти, батьку кошовий, вище ціниш плуг, як меч? — каже Покотило.— Так тобі треба було залишатись гречкосієм.

— Ні, не так. Я сам на гречкосія хисту не маю, не така моя вдача,— та це не перепиняє мені здорово дивитися на завдання одного й другого. Та й свідомий я цього, що в теперішніх часах без меча і самопала, бодай тут у нас, і хлібороб не обійдеться. Забагато ворогів, ласих на наше добро, має наша земля. Тому поки небезпека, і меч, і плуг мусять у згоді йти на здобутки.

— Правду кажеш,— зауважив князь Богданко.— Лежить наша земля при битому шляху, й треба великого зусилля й змагань, щоб відстояти її. — Та й віри треба, віри в себе, — додав князь.

Ось так розмовляючи, обійшли вони ввесь базар.

А козацтво гуляло і веселилося, пило, танці виводило. Лунали вигуки й співи, дзвеніли бандури, дудоніла земля під дужими, сильними козацькими ногами.

Небо було чисте та ясне, сонце, що повагом йшло по синяві неба, сипало щедро промінням на рясну зелень, на сині води Дніпра-Славутича.

І не стямилося буйне козацтво, як воно, те сонечко, вже надолину стало скочуватися, як на розпечену сонячним промінням землицю стали спливати сутіння — передня сторожа тихої зоряної ночі. Рясно спрагнені квіти й трави благодатною, цілющою росою облились.

Ось-ось і сховалося сонце за обрієм, на спочинок подалося, а на синьому небі стали запалюватися зірочки й виплив срібний місяченько... І замовкли співи й вигуки, поволі втихали дзвінкі бандури,— козацтво групами кидало Гасан-Башу й прямувало до куренів.

Незабаром опустів увесь базар, шинкарі замкнули шинки.

Пішли в свої курені й кошовий, і похідний отаман, його побратим Покотило й сотник Шах.

Кашовари дожидали січового товариства з готовою вечерею...

І засіло січове братство по куренях до козацької вечері.

А там і вечеря скінчилася...

Пішло козацтво на спочинок.

Тихо стало.

Тільки на Гасан-Баші на шинках шинкарі зиски облічували, а там і їх переміг сон.

Тихо. Тільки місяць сторожить із зірками.

Спіть спокійно, завзятці, бо завтра труд вас жде чималий.

Завтра треба вже почати в похід готуватися, за віру Христову воювати й бранців християнських із бусурманської неволі визволяти...

На другий день, як зірниця на східному небі зачервоніла, збудилася Січ, заворушилася...

Через ніч вилетів шум із козацьких голів, що його наробила було горілка та меди вчора на гулянні.

"До роботи, до роботи. Чорне море кличе нас!" — зазиває всіх одна думка.

Перш за все треба" чайки готувати, старі направляти, нові будувати.

— Мусимо мати сто чайок,— каже Богданко Ружинський, отаман похідний.

— Треба, треба сто чайок! — кажуть запорожці.

— А скільки готових на Січі? — питає Богданко.

— Готових,— кажуть йому,— буде не більш сорока, та й із цих половину направляти треба.

Стали оглядати готові чайки.-Яких п'ятнадцять потребували направи. То липові еподи діряві, то керми попсовані, то щогли поло-мані, то весел бракує, то нову обшивку очеретяну треба дати, І жваво забралося Запоріжжя до діла.

— Треба в Великий Луг іти, липини на еподи човнів шукати,— каже Богданко.

І яких дві сотні козаків із сокирами гострими подалися в Великий Луг.

У Лузі порозходилися малими гуртами по п'ять та шість молодців. Товстої липини шукають та здорової.

Зацюкали в Великому Лузі козацькі-сокири, понісся відгомін їх стукоту по Лузі, по Великому. Сполохана птиця з криком ізлітає з Лип, крилами тріпоче, собі нового захисту шукає.

Падають старі липи додолу. Віджили своє в Великому Лузі, а тепер козацтву послужать! По морі, по Чорному до слави понесуть воїнство християнське. ,

Попадали крислаті. Немилосердно обчімхують їх козацькі сокири з конарів та з гілляк і з віття.

Не цвісти вже їм цвітом медоносним, пахучим. Не будуть уже до них пильні бджілки прилітати, не будуть із їх цвіту запашного солодкий медочок збирати. Пошукають собі його в молодших лип.

Тільки пні сиротами зостали, біліються.

Нічого! З коріння пнів виростуть нові молоденькі липки на окрасу Великому Лугові, бджілкам пильним на пожиток. А потім на старі роки — на пожиток славному Війську Запорізькому.

Обчімхані з гілля липи повезли запорожці на Січ, щоб там над Дніпром чайки будувати.

Повезли, поскладали, й зараз майстри до діла забралися.

Обтесують їх на колоди довжиною на сорок п'ять стіп, а ішфи-ною на дванадцять стіп. Вирубують та випалюють заглибини. А другі приготовляють уже дубові ребра та дошки, а ще інші — керми та весла приготовляють. Інші щогли обтесують, готовлять. А бондарі бочки готовлять чималі, довгі на десять стіп, щоб було в чому запаси сухарів держати.

Кипить робота коло чайок не день, і не два дні, і не три дні.

Уже еподи готові, вже дубові ребра прибивають, а на них товсті дубові дошки набивають.

Вже й пов'язані туго вали з очерету, товсті, як бочки, прикріплюють до боків чайок, щоб чайки на воді держалися, не топилися в морі.

Вже й пов'язані туго вали з очерету на кінцях чайок, та й весел по обох боках — по дванадцять.

І два тижні не минуло, як сто чайок готових над Дніпром-Славутичем лежало. Тільки в Дніпро опу£тити їх — та й у дорогу на море!

Коли так теслі біля чайок трудяться, то інші козаки в Козацькій . Скарбівниці кулі виливають, бочки з порохом готовлять.

Інші коло пушок заходяться й самопалів та пищалів — чистять їх, направляють, що треба, шаблі гострять.

А кашоварам теж робота! Треба сухарів насушити на сто бочок, треба козацтву в похід пшоняної каші й саламахи наварити.

І два тижні не минуло, все готове було. Час у похід рихтуватися.

Гей, гей, у похід!

І знов загомоніли січові литаври на майдані січовому. Це похідний отаман Богданко Ружинський козацтво січове до перегляду взиває.

І зійшлося, зібралося лицарство на майдані. Богданко Ружинський, отаман похідний, перед товариство виступає, товариству кланяється, словами промовляє:

— Товариство славне та хоробре! Прийшов уже час, що нам у похід рушати треба. До походу все вже готовеГ4 Треба тепер до кожної чайки отамана обрати. Тож кожна сімдесятка нехай собі окремо стане й вибере отамана чайки своєї.

І розбилося козацтво на дев'яносто дев'ять гуртів та стали нараджуватися. Недовго тривав вибір, бо кожен гурт мав уже заздалегідь наміченого отамана.

По виборі отамана чайок похідний отаман знов голос забирає:

— Панове товариство, так значить рушаємо в похід завтра вранці. Думаю, не треба вам пригадувати, що в поході не вільно нікому пити ні вина, ні меду, ні горілки. Думаю, всі знають старі козацькі звичаї, знають, яка гостра кара жде неслухняного. І я запевняю вас, що строго придержуватимуся цих звичаїв, старих запорізьких законів. Хоч би виновник був найближча мені людина, хоч би побратим мій одинокий — не пощаджу його життя,— ладу й порядку берегти буду, безоглядної слухняності вимагати буду від вас! Тепер, товариство, нехай кожен про себе подбає, щоб у кожного було по дві пари штанів, жупан і шапка козацька.

— Є, є в кожного! — загуло козацтво.

— Як так, то й гаразд! Що в кожного є шабля та й по два пищалі, то я певен, і шабля нагострена, пищалі вичищені.

— Авжеж, авжеж,— батьку отамане! — загуло козацтво.

— Тепер кожен іди в січову пушкарню, там кожен дістане по шість фунтів пороху та куль. Потім у своїх курінних куховарів кожен дістане пшоняної каші й саламахи та тютюну,— говорив похідний отаман Богдан Ружинський та й поклонився товариству, відійшов.

Посунуло козацтво до січової пушкарні по порох та кулі.

— Треба, кажуть, цього цвіту козацького набрати, щоб було чим між бусурманами процвітати.

А потім у свої курені подалися з готовими горщиками. Курінні кухарі наповняли їм їх: у один горщик каші пшоняної, а в другий саламахи ще й сушеної риби окремо та кожному тютюну чималу папушу.

А похідний отаман Богданко Ружинський подався до кошового Клима Сокольського на розмову та по пораду.

— Ну що ж, Богданку, завтра з Богом рушаєш у похід по козаць-ку-лицарську славу,— каже кошовий йому на привіт.— А я старий уже на Січі зостану з невеличким відділом козацтва.

— Ха-ха-ха! Старий! — розсміявся Богданко.— Сорок літ ледве минуло, а вже старий! Сильний ти та дужий і молодого в кут заженеш! Та, правда, досвідом старий ти, батьку кошовий. От тому-то я прийшов до тебе на пораду.

— Ти, Богданку, до мене на пораду?! Лицарського досвіду відай більше в тебе, як у мене.

— Може, й так, а може, й ні! Та хай і так,— каже Богданко,— та в тебе все ж таки більше отаманського досвіду, як у мене, молодика. От до цього досвіду твого прийшов я по пораду.

— Богданку, хоч ти, як кажеш, молодик, та досвідом і ти вже старий. Одначе добре, що прийшов ти, бо як то кажуть: що дві голови, то не одна.

— Правда твоя, батьку кошовий: що дві голови, то не одна! Добре воно, коли більше голів думає й радить, хай тільки одна наказує.

— Так воно, так! — каже кошовий.

— І добре та й мудро завели на Січі, що в поході отаман необмежений пан, що в його руках життя кожного січовика. Так, так, Богданку! Від завтра ти могутніший від мене, хоч ти тільки похідний отаман, а я кошовий! Що я тут? Хочу щось доброго зробити, без волі січового братства нічого не можу. Скличу козацтво, говорю, представляю, що так воно треба й так! І, здається, вже все козацтво за мною! Аж тут виступить якийсь горлач і кричить: "Ні,— каже,— так зле, так не можна!" І вже сварка, колотнеча між козацтвом, а там і до бійки рвуться. Хочу я, щоб рішили по-моєму, а прихильники горлача: "Ні, ні! Не треба так, не можна!" І довго треба змагатися, говорити, заки пересвідчиш і більшість піде за тобою! А часом, коли в горлача є гроші й він підпоїть товариство, таки за ним підуть усі. І не одна вже добра думка пропала на Січі в горілці.

— Так, так, батьку кошовий. Так воно все є! Нехай би наймуд-ріші голови зійшлися, а й їх крикун, горлач потягне за собою. Разом і вони натовп! В кого більше хисту — цей 'поведе її, все одно, чи до доброго чи до злого.

А кошовий говорив дальше:

— От торік хотів я, щоб у.нас на Січі церкву побудувати. Не гоже, кажу, щоб ми, християнське воїнство, та церкви на Січі не мали. І гукає козацтво: "Треба, треба церкви!" Аж тут виступає п'янюга й забіяка Стецько Рудий та й кричить: "Не треба нам ніякої церкви, для козака

всюди церква: й на суходолі, й на морі!" А другий піддає: "Бог всюди й увесь світ його церква!" На це кажу я: "Це правда, але Ж нема в нас навіть де богослужіння відправити, ба й священика нема!" А Рудий знову: "Не треба нам на Січі попа, навіщо нам його!" І так не вдалося мені. А чей же признаєш, Богданку, що треба тут церкви й священиків треба, бо й Бога забуде і здичіє Січ зовсім...

— Авжеж, що треба,— каже Богданко.— Я думаю, що як Господь всемогутній дозволить нам вернути щасливо з походу з великою добичею, то ми перепр'емо-таки твою спасенну думку.

Довго ще розмовляв князь Богданко з кошовим про різні важні справи, та як виходив, іншу думу мав.

"Гей, Оленочко, моя дорогенька, де то ти пробуваєш, чи живеш ти ще, чи згадуєш мене часто, так, як я тебе згадую? Чи, може, вже піддалася триклятому потурнакові Пшерембському? Е, ні, не вірю я цьому! Ти моя, моя, як була! Та чи найду я тебе, чи визволю з рук потурнака?.."

VI

Погідна літня днина. Сонце припікає уже зранку. Пожовклий од спеки степ наче опустів. Не видно ні птиці, ні звірини. Усе перед спекою поховалося в холод у Великому Лузі.

Усе? Ні! Ось запорожці не спочивають, як звичайно в таку спекот-ну днину, по куренях, тільки метушаться біля чайок, А чайки вже готові. Щогли застромлені, вітрила напнуті. А на чайках бочки зі стріливом, бочки з сухарями. На кожній чайці чотири-п'ять гарматок. Є й квадрант на кожній чайці, щоб на широкому морі сторони світа знати, дороги не змилити.

Спускає козацтво чайки на Дніпро.

І засміявся, захлюпотів вдоволено сивовусий дід Дніпро на вид сотні чайок. Понесе він їх на хребті свому по славу, по добичу.

Станули чайки на Дніпрі тісно одна попри одну. Попереду отаманська чайка з січовим прапором.

А в чайках козацтва, як мурашок тих.

Хоч спека, жар надворі, все козацтво в жупанах із товстого сукна. Не випадає в таку святочну хвилину жупана скидати. Жупани, щоправда, не нові, та відчищені й гарно широкими барвистими поясами підперезані. На головах шапки з довгими шликами різноколірними та з кутасами золотими.

На березі Дніпра стоїть кошова старшина з кошовим отаманом Климом Сокольським на чолі й козацтво, що зостало на Січі. Неба-гацько його.

Аж отаман похідний Богданко Ружинський станув просто в чайці, зняв шапку й перехрестився. А за ним підвелося все козацтво в усіх сто чайках, знімало шапки, схиляло чубаті голови й хрестилося.

Отаман Богданко підняв шапку вгору:

— З Богом рушай! — дав грімкий наказ.

І в одній хвилині присіли керманичі біля керм, а веслярі біля весел.

І під один такт вдарило понад дві тисячі весел. Захлюпотіла вода в Дніпрі, заблистіли бризки діамантиками в сонячному промінні, запінився старий Дніпро. Чайки рушили з місця.

Козацтво, що зостало на березі, підняло вгору шапки.

— Прощавайте! Вертайте здорові та зі славою! — кричить кошовий.

— Вертайте здорові! — кричить козацтво.

— Прощавайте! — відкликується похідний отаман кошовому, й собі шапку вгору піднявши.

— Прощавайте! — гримить із семи сотень дужих грудей на чайках. Попутній вітер надув вітрила чайок, стрілою помчали чайки по

Дніпрі.

Козацтво посідало в чайках, тільки в передній чайці отаман Богданко стоїть та бистрим зором перед себе шлеться. Не вперше він отак пливе, та вперше він веде козацтво в похід. Під його рукою сімсот душ лицарських, він їх необмежений володар тепер, вони всі зобов'язані йому до сліпої слухняності. На один його рух рукою, готові всі на смерть піти. Гей, гей, коби таких лицарів сміливих та гарних, слухняних не сотні, а тисячі, сотні тисяч — не стогнала б Україна в ярмі. Не стогнала б, а процвітала б, пишалася б, багатіла б. І широко по світу лунала б слава її, як колись за Святослава Хороброго, за Володимира Великого, за Ярослава Мудрого. Дніпре-батьку, не вперше несеш ти лицарські чайки на собі. Носив ти на собі судна Святослава Ігореви-ча, його славне ймення жахом і страхом наповняло серця могутніх візантійських цісарів і царів болгарських. Не вперше несеш ти, батьку, й козацькі чайки. Носив ти славного Байду Вишневецького на хребті свому. Гей, коли б не так вчасно судилося було козакові Байді пропасти на-гаку в султанській столиці, не така була б Січ-мати сьогодні. А може, може, доля судила, може, воля Господня, щоб він, Богданко Ружинський, довершив те, що не вдалося Байді? Може, він при Божій помочі сповнить задуми й заміри великого Байди. І пригадалися йому слова Домонтовича й отця Ероніма, й ченця Мисаїла. Гей, може, справді їх слова пророчі, може, Господь досвідчив *його на те, щоб він міг Запоріжжю прислужитися, скріпити

лицарство січове, забезпечити Україну перед нападами диких орд і перед іншими сусідами?!.

І здавалося князеві Богданкові Ружинському, що в нього виросли крила бистрі, могутні, що сила прибула дужа, кріпка. І випрямився отаман, груди підняв високо, свіжого повітря втягнув.

— Боже, поможи! — сказав майже голосно. А потім обернувся й глядів на чайки, що плили густо одна попри одну так, що здавалося, веслами зачіпають об себе. Та ні, не зачіпали. Вміло гребуть запорожці. Пінисті хвилі вдаряють об низькі береги чайок, лопотять вітрила. А козацтво'"гомонить. Вітер розносить гомін по рідному степові.

Сонце щораз вище підіймається. Спека. Та з Дніпрової води холодом дише.

Нараз на сусідній чайці задзвеніла бандура, а за нею — на другій, на третій чайці.

Ухопив бандуру й Богданків побратим Покотило. Він мистець у грі на бандурі. Підхопив Покотило гру з сусідньої чайки. А за звуками бандур і пісня загриміла: "Дніпре, брате, чим ти славен? Чим ти славен, чим ти красен? Чи своєю довжиною, чи своєю глибиною? Чи своєю бистриною, чи своєю шириною? Чи крутими берегами, а чи жовтими пісками? А чи темними лісами, чи зеленими лугами? . — Ой, я славен козаками, завзятими юнаками, Завзятими юнаками, хоробрими лицарями. Ой, я славен козаками та й козацькими чайками" Гриміла пісня козацька з дужих козацьких грудей. Гордо шлеться зором по чайках молодий отаман похідний: "Є сила, дужа сила! Не страшні нам вороги. Так, Дніпре, батьку сивовусий, носив ти на собі Олегові судна, носив Святославові й Володимирові, носив Байдині чайки, а тепер несеш мої чайки, чайки отамана похідного Богдана Ружинського. Задрижить бусурманська земля від мого ймення, застогне поганець! Гей, наперед по могутність, по славу!"

Гордо шлеться зором по чайках молодий отаман похідний. Пролунала грімка пісня, й знов стало тихо, тільки хлюпіт води чути під веслами, тільки вітрила шелестять від вітру.

Аж тут Покотило знов ударив пальцями по струнах бандури й заспівав. Завів чомусь сумної:

"У долині вогонь горить,

Коло вогню турок сидить,

Турок сидить — коня держить,

Коня держить за поводи,

За поводи шовковії.

Біля нього дівча сидить,

Дівча сидить, слізно плаче, *т

Слізно плаче, турка просить:

"Пусти мене, турчиноньку,

Побачити родиноньку,

Ще й рідную Вкраїноньку". "І навіщо він цієї сумної пісні завів, невольницької?! — думає Богданко.— Ось так і моя Оленочка, може, плаче та й проситься в триклятого потурнака Пшерембського й так само даремно, так само безуспішно, як у цій пісні. Ой, не на це пірвав її потурнак, щоб пустити. Бідна, бідна Оленочка!.."

І важкий сум заляг душу гордого козака, десь в одній хвилині геть втекли горді мрії про славу, про могутність Запоріжжя.

"Бідна, бідна Оленочка!" Та за хвилю отямився отаман, стряс із душі смуток, мов молодий дуб в'ялий лист із себе: "Найду я тебе, миленька,моя, хоч би під землею скрив клятий потурнак, найду, добуду!" 4

Пливуть чайки бистро, вже Базавлуг минули, вже здалеку лиман вилискується, вже на острові Тавані кріпость Аслан-город видно.

— Станути! — дав наказ отаман Богданко.

І в одній хвилині перестали весла рухатися, спинилися чайки.

— Витягнути чайки на берег, у комиші скрити! В гирлах Дніпра турецькі галери. Підіждемо ночі! Нічка — мати наша!

Козаки стали витягати чайки на берег і крити їх у комишах.

— Ну, заки боротися з бусурманами, поборемося в комишах із комашнею, з комарами,—-каже Покотило.

Недовго тривало — всі чайки були в комишах... Козаки дожидали ночі...

Розташувалося запорізьке козацтво в очеретах ночі дожидати.

Перш за все забралися будувати собі намети, щоб на вечір' було де перед комарами скритися. Ой, бо ласа ця комашня на козацьку молодецьку кров. Не проженеш комарів від себе, то так ізсічуть лице й руки, аж опухнуть.

Мабуть, легше козакові обігнатися від бусурмана, як від цих триклятих комарів. Та радить собі козацтво, як може. У кого є наметне полотно, той намет будує, щоб не пустити до себе комашні. А чимало запорожців подалося в недалекий ліщинник, щоб там натяти ліщинових вилок та пруття.

Ось і понарубували вже, кожен вертає з оберемком пруття. Іде з ними й Покотило з чималим оберемком ліщини.

— Ну, захистимося якось перед клятою комашнею,— каже хтось із запорожців.

— Авжеж,— відповідає другий.— Ой, клята, триклята ця комашня! ї відкіля то тутечки тієї погані набирається?

А Покотило зі сміхом:

— А хто ж, як не кляті бусурмани, насилають їх туди. Самим нема відваги тут по нас прийти, та комарів цілі полки шлють на нас. Нехай,— кажуть,— коли нам годі, бодай комарі дошкулять їм.

— Та й справді дошкульніші в цих комарів жала, як татарські стріли, — замітив інший теж із сміхом.

— На те козак і на світ родився, щоб із усім лихом воював та бився: чи то з бусурманом турком, татарином, чи з лютою негодою, чи з буйним вітром, чи з комарами, з усім треба йому боротися,— каже Покотило.

— Ну, що ж, боротьба — козацьке жниво,— додав інший.

І взялися будувати намети. Покотило будує намет для себе і для побратима Богданка Ружинського.

Вибрав п'ятнадцять виластих гілляк, обтесав їх та повстромлював у землю. На вили понакладав по п'ять поперечок поздовж і п'ять поперек та поприв'язував їх бичівками. На це все накинув чимале товсте та густе полотно, так що воно не тільки накрило верх, та боки, але й на землю спускалося на стопу.

Милувався Покотило своєю роботою.

— Ну, тут уже будемо з тобою, Богданку, безпечні перед комарами, — сказав Покотило, коли скінчив будувати намет,— готова наща палата.

Незабаром було більше таких наметів готових. Та не в кожного запорожця було полотно, що ним міг накрити намет. Більшість молодших козаків мусила обганятися димом багаття від комашні.

Вже й тепер стали козаки розводити багаття. Поки що не проти комарів, а щоб полуденок зварити.

Пригрівають пшоняну кашу. Варять юшку з сушеної риби. А інші саламаху вживають. Десь хтось і якусь звірину вже вполював та, оббілувавши, припікає на жарі.

Варять і їдять, що хто хоче й як хто хоче.

А похідний отаман звідунів посилає, щоб розглянулися, чи велика сила турків у гирлі Дніпровому. Пішло їх п'ятьох.

Сидить отаман Богданко в своєму наметі сам один, Покотила понесло кудись на лови.

Сидить отаман Богданко, люльку курить та й думу думає. І дивне диво, не про похід теперішній, не про лицарську славу! Линуть його думки в незнане йому житло ворога його лютого, потурнака Пшеремб-ського. Виразно рисується перед його очима викривлене лице

потурнака з нагайкою в руці. А перед ним навколішках вона, його Оленочка, дружинонька кохана. Простягнула білі руки й наче проситься в нього, в потурнака проклятого. А личенько в неї бідненької таке бліде, таке блідесеньке, а її глибокі, як безодня, чорні очі повнісінькі сліз...

І здається йому, що чує голос її, благання жалісливе: "Пусти мене, пусти мене додому, до милого дружини, до Богданка мого, а ні, то вбий мене, пробий моє серце! Не муч, не катуй серця мого, душі моєї нещасної!" І бачить він лють у очах потурнака, і чує виразно, як сичить він крізь стиснені зуби змією: "Таки не можеш забути його — клятого ворога мого!" — й підносить руку з нагайкою, й б'є її по.білих раменах, по плечах.

— Ух, клятий! — зривається з криком князь Богданко. Та в цій хвилі отямився. Що це, привид?! Він же ж між своїми козаками. У наметі повнісінько диму з люльки. Це тютюн наробив, що так його думи взяли, аж привиди наслали на нього. А може, може, справді вона його кличе, Оленочка його?..

Зірвався, сховав люльку за халяву та й вийшов з намету.

Козацтво по обіді спочивало. Гуртами сидять та розмовляють. Дехто жартами забавляє товариство, в іншому гурті козак бандурист на бандурі стиха побренькує та підспівує думу про неволю бусурманську:

"У святу неділю не сизі орли заклекотали,

Як то бідні невольники у тяжкій неволі заплакали,

Угору руки піднімали, кайданами забряжчали,

Господа милосердного прохали та благали:

Подай нам, Господи, з неба дрібен дощик,

А з низу буйний вітер!

Хоча й би чи~не встала на Чорному морі

бистрая хвиля,

Хоча й би чи не повиривала якорів з .турецької

каторги.

Та вже ся нам турецько-бусурманська каторга

надоїла,

Кайдани-залізо ноги повривало, Біле тіло козацьке, молодецьке Коло жовтої кості пошмагляло. Баша турецький, бусурманський, Недовірок християнський, 1 По ринку він походжає,

Він сам добре теє зачуває, На слуги свої, на турки-яничари зі зла гукає:

Із ряду до ряду заходжайте,

По три пучки тернини й червоної таволги набирайте, Бідного невільника по тричі в однім місці

затинайте",

— співав бандурист.

— Пшерембський! —: подумав князь Богданко.— Ой, багато їх, оцих потурнаків, покинувши віру християнську для лакомства нещасного, знущається ще лютіше над бідним невольником, як родовиті турки! Ой,

багато й ти, Україно, дала таких потурнаків і інших зрадників, і тому ти така нещасна, тому ти здобич чужинцям, а горе рідним дітям...

Обійшов похідний отаман увесь табір, зустрівся з сотником Шахом і вже з ним ходив та розмовляв. І розмова розвіяла його тугу й біль.

Тим часом вернули звідуни. Принесли радісну вістку: "Турецькі галери відплили з Дніпрового гирла на широке море". Зрадів князь Богданко:

— Значиться, турки не бачили нас і не сподіються нападу,— сказав, наче віджив.— Господь сприяє нашому походові, дамося взнаки клятим бусурманам, визволимо чимало невольника з неволі.

А в душі думав:

"Ех, коби Бог милосердний допоміг мені найти домівку Пшерембського, визволив би я й мою Оленочку".

Стало вечоріти. Вернув і Покотило з ловів, оленя вполював. Із другим запорожцем притягнув його. Буде смачна печеня на вечерю.

Стало вечоріти. Темніло.

— Ніч буде темна, як у мазі,— каже Покотило,— вона мати козацька, сприяє нам.

Козацтво розводило багаття, щоб обганятися від комарів, що вже густими роями налітали, та щоб вечерю варити.

Покотило заходився біля свого оленя. Оббілував його, шкуру й роги сховав, а м'ясо попаював на частини й одну сам забрався пекти з Богданковим джурою, а решту дав іншим козакам:

— їжте на здоров'я! Аж стало зовсім темно.

— Рушаємо в дорогу! — дав наказ Богданко.— Витягти чайки з комишів на воду!

Метнулося козацтво, стало намети звивати, багаття гасити. Дужі козацькі руки схопили за береги чайок та витягали їх з очеретів до Дніпра.

Тихо, спокійно, вправно йшла робота. Поволі посувалися чайки до Дніпра. Заблисло Дніпрове плесо в темряві. Козацтво завзятіше наперло на чайки, й уже чайки над берегом, уже спускають їх на воду.

Спустили.

Козацтво повсідало в чайки, керманичі до керми, веслярі до весел узялися. Тихо посувалися чайки по воді, тільки легенький удар весел і хлюпіт води було чути.

Пливуть чайки густо, одна попри одну, попереду отаманська чайка.

— Оружжя напоготові держи! — несеться наказ похідного отамана, переданий від чайки до чайки.

І кожний запорожець кріпше стискає свого самопала, набиває його.

А пушкарі набивать пушки...

Пливуть. Уже лиман минули, вже на Чорному морі. А на небі зірочки не видно...

Похідний отаман сидить у передньому човні та вп'ялив зір у темінь, мов проглянути її хоче...

Очі все більше звикають до темряви...

Та не бачать нічого перед собою... Довго-довго...

Нараз щось забіліло в далині в темряві.

Отаман вп'ялив бистрий зір у біле марево, не спускає з нього ока. А воно все більшає й більшає, наближається до них.

— Турецька галера,— сказав Богданко й уже наказ дає.

— Завернути чайки так, щоб галера була перед нами!

І бистро звертають чайки, здалека обходять галеру, щоб із неї не замітили їх. І вже галера попереду, а чайки позаду. Новий наказ:

— Перестати веслувати, спинити чайки!

І на млі ока піднялися всі весла вгору, і станули чайки, мов приковані. Тільки злегка хиталися на воді. Море було спокійне.

— Підіждемо півночі й тоді враз ударимо на галеру,— каже Богданко... " — '

VII

Важко та гірко живеться нещасній княгині Олені Ружинській у гаремі Мустафи баші, так називався тепер потурнак Пшерембський.

Важким жорновим каменем звалилася на душу журба безмірна й давить, так давить. Змією вповзає в наболіле серце туга безкрая, туга за милим дружиною, за хатою рідною, за Україною чарівною, за волею дорогою.

Тільки щастя, що тепер рідко бачить вона ненависного потурнака. В ласках він у султана самого й часто виїздив у Стамбул до Великої Порти із Аслан-Керменя, де мав дім і де був башею. Так що тільки гостем бував дома.

Як баші не було дома, то Оленка чулася вільніше, хоч євнух Юсуф добре беріг її, стежив за кожним її кроком.

Тільки її розради, що розмова з невольницями-українками Оксаною та Катериною. Спільна недоля зблизила їх, хоч вона княгиня, а вони селянки. Так воно є в світі, що аж спільна недоля каже людям,' що всі ми в Бога однакові, що всі ми брати й сестри в Христі. Княгиня Оленка ніколи не гордила нижчим родом, й досі її піддані поважали та любили її так, як її чоловіка, але все ж таки вона там була пані, княгиня, а тут, як і вони, в неволі! Хоч достатньо тільки одного словечка, і була б вільна, була б панею. Яка це воля: життя з нелюбим, що силою захопив її і повіз у чужу чужину між бусурман. Ні, вона ніколи не скаже того слова, ніколи! До смерті зостане вірною тому, що йому присягала в церкві, свому милому, єдиному свому Бог-данкові. Краще неволя, краще муки, а навіть смерть, ніж зломити присягу. Ніколи!

Обидві невольниці, Оксана й Катерина, спершу, так як їм були наказали, намовляли її, щоб забула минуле й, коли годі їй полюбити башу, то бодай, щоб стала йому повільна. Надія на обіцяну їм волю веліла їм так робити. Та скоро пересвідчилися, що це дарма, що не зломлять ніяк твердої постанови княгині, й^дали спокій намовам. Княгинина сильна воля додавала і їм витривалості. І незабаром стали щирими приятельками, вірними подругами княгині Оленки. Призналися їй, що з намови старої туркені, заради обіцяної волі згодилися були намовляти її, щоб погодилася з долею своєю та прихилила своє серце до баші-потурнака. Стара туркеня раз у раз пригадувала їм їх зобов'язання. Оксана збувала її словами:

— Постривайте, так скоро годі! Час гоїть усе, і найважчі рани.

Із княгинею Оленкою вони стали вірити, що князь Богданко Ружинський не лишить жінки на поталу потурнакові, що збере військо і прийде визволити її. Коби тільки довідався, що вона в Аслан-Кермені. А тоді їх жде воля.

Та поки що в неволі минають дні за днями. Тільки спомини про рідну Україну та пісня рідна були розрадою їх. А вміли цих пісень багато-багато і Оксана, і Катерина. Часто прохає в них княгиня Оленка:

— Заспівайте щось.

І вони починають співати, а вона враз із ними теж. Дзвенить українська пісня в кімнатах гарему, найчастіше сумна, повна туги, а проте так ніжно голубить душу, так ласкоче наболіле серце, що відразу відрадніше стає.

Та сьогодні чомусь і рідна пісня не в силі розважити княгині Оленки Ружинської. Від самого світанку така сумна, така сумна! Біль і туга, здається, вдесятеро важче давлять її серце, вдесятеро болючіше ранять її душу.

Наче щось дуже страшне жде її! Що ж може її тут ждати? Приїзд ненависного потурнака, його насмішки, його знущання... Це ж не вперше буде, це її насущний хліб, коли тільки він, потурнак, появиться...

І таки цього дня вернув Пшерембський. Вернув підпитий. Бо хоч закон Магомета забороняє алкогольні напитки, йому не під силу перемогти в собі старий наліг, п'янства.

Вернув та й відразу подався в її кімнату.

— Ну, що ж, княгиня-пані врозумилася вже, перестала мріяти про свого князя? — кричав уже з порога.

Княгиня Оленка скулилася в куті кімнати і не відповіла. А він говорив дальше:

— Цьому вже мусить бути край! Я довше не стерплю! Або покинеш свої мрії, або продам тебе, як невільницю...

' Вона зірвалася з місця:

— Продай мене, продай! Хай буду останньою невільницею, хай дадуть мене до найважчих робіт, тільки щоб тебе не. бачила я, катюго злющий, потурначе проклятий!

— Так?! — скричав він. — Ти хочеш, щоб я тебе продав?! Знаю, більша надія буде на визвіл, на втечу! Так знай, не зроблю тобі цієї приємності! Зостанеш у мене, але як невільниця! Не хотіла бути панею, невільницею будеш! Завтра вводжу в дім нову жінку, й вона буде першою моєю жінкою, а ти їй невільницею! Ха-ха-ха! Княгиня-пані невільницею жінки погордженого нею шляхтича. Що, добре?! — глузував він. ,

Вона не обізвалася.

— Ну, що? Чому не відповідаєш, ясна княгине? Волиш бути невільницею? Роблю по твоїй волі.

Вона на це скричала:

— Не я невільниця, а ти! Ти, потурначе, невільник турецького султана! Ти, ти підлий невільник, раб! Тільки підлий раб може так знущатися над безсилою людиною! Перед своїм паном трясеться та й хоче, щоб бодай слабші від нього тряслися перед ним! Ти раб, раб, підлий раб! — кричала вона й, наче це приносило їй полекшу, повторяла раз у раз:

— Раб, раб, підлий раб! — А потім плюнула йому в лице: — Маєш, бусурманський рабе, від мене заплату за всі твої знущання наді мною!

Така зневага розлютила потурнака до краю. Він замахнувся на неї нагайкою, та вона втекла в кут кімнати.

— Ні, стривай,— кричав він,— не я тебе битиму, ти не варта цього! Плеснув тричі в долоні. Явився євнух.

— Покликати тут двох вартових! Хай прийдуть із нагаями! — наказав.

За хвилю ввійшло двоє дужих та кріпких драбів із ремінними нагаями в руках.

— Тридцять нагаїв даст,е цій невільниці,— наказав і знову сплеснув раз у долоні. На це явилася стара туркеня.

— Зняти з неї дорогі одяги й зараз по покаранні дати їй найгірший одяг невільниці та вживати цю невільницю до найпідліших робіт.

Стара хотіла вивести її, та баша наказав:

— Ні, тут зніми з неї одяг, її тут битимуть.

І стара насильно здерла з неї одяг до сорочки.

— Бийте! — наказав він.

Оба драби кинулися на нещасну жінку й простягнули ЇЇ на землі. Один придержував її, що не могла й рухнутися, а другий бив, Пшерембський числив удари та кричав:

— Сильніше, сильніше бий!

І падали на нещасну княгиню удари за ударами щораз сильніші. Кров стала прискати з-під нагая довкола, а за двадцятим ударом княгиня зомліла. Наказав відливати її водою. Коли прийшла до тями:

— Бийте дальше,— сказав.

Били, а він числив, ,За десятим ударом нагая сказав:

— Досить!

Вартові відійшли, а Пшерембськйй мовив до старої туркені:

— Дай їй одяг невільниці й візьми її до роботи.

Стара вивела побиту княгиню, Пшерембськйй пішов у свої кімнати. Там довго ходив ліртий-прелютий.

— Я мушу її опір зломити! — говорив до себе.— Мушу! 1 Потім велів осідлати собі коня й виїхав на місто.

Стара призначила княгиню до послуг на кухні: носити воду й дрова та молоти на жорнах. Слухняно сповняла княгиня всі розкази. А як казали вже йти на нічліг, упала, мов нежива, на постіль у куті, що призначили їй. Заснула твердим сном. .

Потурнак Пшерембськйй, чи то пак уже Мустафа баша, вибіг із гарему сам не свій. Велів осідлати собі коня та й поїхав у місто до свого приятеля, багатого купця Ібрагіма, теж потурнака, сербина родом. Цей як побачив Пшерембського, аж скрикнув:

— Що з тобою, башо?! Виглядаєш, мов п'ятдесят київ на п'яти дістав!

— П'ятдесят київ на п'яти? Ні, приятелю, я щось більш зазнав. Та ходім у твою потайну кімнату, там я тобі оповім усе.

Потайна кімнатка Ібрагімова це була кімнатка, що до неї нікому з домашніх не вільно було входити. Там держав він у сховках, під ключем, дорогі вина, там приймав тільки своїх найближчих приятелів.

— Добре, ходім,— сказав купець Ібрагім.

Увійшли в невеличку кімнатку, де, крім вигідних м'яких диванів, наргіль і чималої шафи, не було більше ніякої обстанови.

Ібрагім засунув двері на засувку, отворив шафу, вийняв із неї чималу пукату бутлю з червоним грецьким вином, узяв дві срібні чари і, показуючи на дивани:

— Сідаймо,— сказав.

Посідали на диванах навпроти себе, як турки, підібгавши ноги. Потім оба взяли в руки цибухи однієї наргілі, і Ібрагім каже:

— Говори, що з тобою?

— Налий перше вина,— кинув Пшерембськщі.

— Хай буде іїо-твоєму! Вино, цей заборонений Магометом напиток, додає язикам звивності, оживлює мізки,— сказав на це Ібрагім і наповнив срібні чаші по вінця перлистим червоним вином.— На твоє здоров'я, башо,— каже, піднявши чару.

Випили.

— А тепер оповідай,4 башо, що з тобою?

— Що зі мною? — почав Пшерембськйй.— Я й сам не знаю, що в моєму нутрі, в моїй душі діється! Ти знаєш, бо я оповідав уже тобі, чому я покинув рідну країну й став мусульманином та перейшов під високу руку падишаха...

— Знаю, знаю,— перебив йому Ібрагім,— гарне личко молодички повело тебе туди. Ти могутнім бажав стати й силою узяти милу. Ну, та й скоро осягнув усе, ти щасливий в Аллаха!

— І я думав, що щасливий, та воно не так, мій Ібрагіме!

— Чому? Гризе тебе совість, що ти батьківську віру покинув? Ось я також! Правда, часом обзивається совість, та я придавлюю її вином та тютюном...

— Ні, не те, приятелю! Совість і в мене часом обзивається, та я дужчий від неї!

— Ну, то що ж? Хіба твоя молодичка не піддається тобі, а ти по вуха залюблений.

— Так, не піддається! Та це ще не те, що так прибило, мене....

— І це не те! А що ж? Кажи вкінці,— перервав Ібрагім і випустив клуби диму з рота...

— А те, що я їй сьогодні ще більш зненависнів! Розлючений, велів я її бити нагайками.

— Ха-ха-ха! Дивний спосіб примусити до любові!

— Не до любові примусити хотів я/її биттям, а покарати за зневагу! Я грозив їй, що продам її, а вона з радістю прийняла цю погрозу та ще й плюнула мені в лице...

— Плюнула тобі в лице й бачив це хто?

— Ні, ніхто не бачив.

— Ну, то начхай на це!

— Я так і зробив би, та вже запізно! Не завернеш! В першому гніві я не знав,, що роблю, й велів службі дати їм тридцять нагаїв...

— Агаг й це так прибило тебе!

— Авжеж! Тепер я вже не можу мати надії, що приверну її серце до мене. Ніякої надії!..

Ібрагім наповнив наново чари вином і каже:

— Хто знає, башо! Жінки дивні сотворіння! Хто знає, чи нагаї не привернуть її до тебе! Вона бачила, що ти м'який до неї та опиралася тобі, а тепер...

— Ні, Ібрагіме! Не знаєш ти її! Вона горда, з княжого роду й не стерпить зневаги. І це мені тепер не дає спокою! Я повинен би позбутися її, продати! Та не можу! Для нед я змінив віру, для неї зрадив рідну країну, без неї не можу жити! Тим більше тепер, коли вже маю її в своїх руках.

— Я розумію тебе, башо, та не трать надії! Я все-таки думаю, що по цій науці, що ти дав їй, вона отямиться й піддасться тобі, а там і полюбить.

— Ой ні, Ібрагіме, ні! Вже я її не приверну до себе. Пропало!

— Ще не пропало! Кажу тобі, що жінки дивні сотворіння! В не одної, що не зробить ні добре слово, ні діло добре, зроблять нагаї чи киї.

— Може, ваші сербинки такі, але не наші, не вона...

— Жінка скрізь одна й та сама! А ти тепер підійди до неї ласкаво, скажи, що ти це зробив із великої любові д,о неї, що тебе це гірше боліло, як її.

— І вона буде тішитися моїми душевними муками!

— Може, та все ж таки призадумається над цим і пізнає, що вона для тебе є всім, а з другого боку, що про поворот до першого чоловіка нема що й думати їй...

— Це саме, на мою думку, найбільш додає їм завзяття! Вона все вірить, що він прийде з військом і визволить її.

— Ну, то вбий у ній цю віру.

— Ба, а як?

— Просто скажи їй, що ЇЇ чоловік згинув, або ще краще —: оженився з другою...

— Вона не йме віри мені.4

— То підішли когось із її земляків, щоб сказав їй це.

— Знаєш, Ібрагіме, твоя рада добра! Я спробую.

Пізно в ніч пили ще оба та курили, а там і позасинали так на диванах...

Княгиня Оленка спала твердо, як ніколи, й була б спала ще довго, та нараз почула крик старої туркені:

— Гей, уставай! Годі вилежуватися! Скінчилися твої добрі часи! Не хотіла ти бути панею в баші, будеш невільницею. Вставай! — кричала й копала її.

Княгиня Оленка зірвалася й стала протирати очі.

— Вставай, вставай до роботи! Княгиня підвелася.

— До жорен підеш, ячмінь молоти на хліб для невільників. Слухняно подалася вона в підсіння, де стояли жорна. Там уже

було дві старі невільниці. Біля них був дозорець із нагаєм.

— Ось тобі нова невільниця до жорен. На наказ баші маєш із нею якнайгостріше поводитися,— сказала до дозорця.

— Буде по його волі,— відповів дозорець. А як стара відійшла, сказав до нової невільниці: #

— Що це за диво! Ще ніколи не мав я тут такої молодої та гарної невільниці. Мабуть, ти дуже провинилася, що тебе аж така кара стрінула.

Княгиня— Оленка не відповіла йому нічого.

— Ах, ти не розумієш мене! Ти, певно, слов'янка,— й повторив ще раз ламаною слов'янською мовою: — Ти, певно, дуже провинилася, коли аж так тебе покарали.

Та княгиня замість відповіді на питання, сказала по-турецьки:

— Пристав мене до роботи, це твоя справа!

— А так?! — сказав дозорець.— Добре, добре! Ти горда, бачу! Ось ставай біля цих жорен та й мели!

Жорна були ще старосвітські. Каміння оберталося так, що в ямку на краю каменя вкладалося дрючок і так вправлялось в рух жорна..

Стала обертати жорна. Важко йшло їй! Хоч сон і покріпив її трохи, та боліло ще тіло від вчорашніх побоїв і чула в тілі знесилля, та й непривична була до такої роботи. Але вона з затисненими зубами взялася до роботи. Думи не давали їй спокою:

"Що мені діяти, що робити зі собою? Втікати? Про втечу нема що й думати! Ніяк неможливо! Хіба смерть собі заподіяти! Душу запропастити! Боже, прости Мені, що я подумала таке! Прости, Всевишній, що я аж так зневірилася. Ні, я вірю, Господи, що ти не опустиш мене! Я все перетерплю! Я певна, що він, мій Богданко, не забув мене! Він, сокіл мій ясний, певно, прилине з лицарством і визволить мене з рук нелюба потурнака. Я не трачу віри...>

І завзято обертала жорна. Аж дозорець, що приглядався її роботі, чудувався в дусі:

— Де то в такій ніжній жінці стільки сили береться? Аж тут знову прийшла стара.

— На наказ баші беру її назад! — сказала до дозорця.

— Я знав, що вона тут довго не буде. Вона загарна до жорен. Стара нічого не відповіла йому, тільки забрала княгиню й повела

назад у гарем:

, — Задобрий баша для тебе, джаврко! Знов велів тебе переодягти в гарний одяг та відвести до твоєї кімнати в гаремі. А ти, невдячна, все ще опираєшся йому.

І переодягла її, відвела її в давню кімнату. Там уже чекали на неї обидві невільниці, Катерина й Оксана.

Сумно гляділи Катерина й Оксана на княгиню Оленку, як відійшла туркеня. В очах їх виднів жаль і співчуття. Губи наче хотіли щось промовити, та, мабуть, думка не вміла дібрати слів таких, щоб не вразили нещасної княгині. І обидві мовчали.

Аж першою обізвалася княгиня Оленка:

— Чого ви так поніміли обидві? Говоріть що-небудь, оповідайте, що чули, що сталося, як мене тут не було?

Тодічобізвалась Оксана:

— Нового нічого не сталося. Тільки є чутка весела для нас, невольниць.

— Весела? Яка ж? — зчудувалася княгиня.

— А така,— говорила далі Оксана,— що вся Туреччина в тривозі. Я чула, як євнух Алі говорив із вартовим Мехметом, Мехмет оповідав євнухові, що запорізькі козаки знову гуляють по Чорному морі. І кажуть, велика сила чайок, мабуть, чи не з п'ятсот. А проводить ними "якийсь

дуже хоробрий та славний лицар отаман Богданко. Скрізь по прибережних містах над Чорним морем велика тривога. Султанські галери рушили проти козаків. Та самі турки кажуть, що во ни не в силі нічого зробити козакам. "Знищити козацькі чайки так само важко, як зловити ластівку на лету!" — говорив Мехмет.

Княгиня скрикнула:

— Богданко називається отаман?!

— Так назвав його Мехмет!

— Боже, Боже! Може,'це він, може, це мій Богданко? — заголосила княгиня.— Чомусь мені так здається, що, це ніхто інший, тільки він!

— Можливе, дуже можливе! — говорила рада Оксана, що княгиня оживилася.— Ви ж, ясна княгине, оповідали нам, що ваш князь був на Січі ще парубком, то можливе, що він тепер вернув на Січ, щоб при помочі січовиків вас вирвати з неволі.

— Не тільки можливе, я певна цього, щораз певніша. Він, мій Богданко — отаманом запорожців. Він іде визволити мене. І визволить і мене, і вас зі мною. Ну, тіштеся, радійте разом зі мною,— й узяла їх за руки та бігала з ними по кімнаті, мов дитина радіючи.

— Будемо вільні, вільні будемо! — викрикала. —

Оксана, Катерина й собі раділи з княгинею, бігали, сміялися. Вони, правда, не дуже йняли віри, що козакам удасться визволити княгиню й їх. І скільки вже разів мали вони цю надію! Кожна чутка про появу козаків на турецьких берегах будила її.в них. І все дарма. Як визволяють, то визволяють тих невільників, що працюють не в кріпостях. Та такої твердині, як Аслан-Кермень, не здобути козакам! Закріпкі мури тут, забагато великих гармат.

Вони знали це, та не хотіли відбирати надії княгині. Хай тішиться. Однак поволі ця радість княгині перейшла й на них. Як княгиня, так і вони обидві, стали веселіші й жвавіші. Весело та щиро сміялися, гуторили, бігали — наче забули своє горе.

Так воно в житті йде: тут горювання, плач, а тут відразу вже й сміх, веселощі. В найважчому горі малесенька іскорка надії, і уже нова сила прибуває, радощі барвистими квітками цвітуть. Десь усе горе й смутки всі тікають далеко-далеко...

Всі ми бігали, веселилися, а потім княгиня знову:

— Нумо, пісень співаймо, але веселих-веселих! Зачинай, Оксано! І дзвеніли в гаремі веселі пісні одна за одною, аж євнухи та інша

прислуга чудувалися, й раз у раз відхилялася важка заслона, чиясь голова показувалася з-за неї.

— Чого їм так весело? — дивується вся прислуга.— Вчора збили оту горду княгиню до крові, а сьогодні вона, мов нічого не було?

Щось воно в цьому є! А євнух Алі каже:

— Видно, поміг лік, що його вчора наш баша дав їй! Тридцять солоних нагаїв нагнало їй розуму до'голови.

— А ще в додатку, як прийшлося жорна крутити,— каже пёрший євнух.

— Авжеж,— кинув Алі,— ну втішиться наш баша, як побачить таку зміну в своєї улюбленої...

Не знав Алі, що то саме він був причиною цих веселощів, чи радше його розмова з Мехметом, підслухана Оксаною.

Було вже геть із полудня, як Пшерембськйй явився в гаремі.

Алі зараз підбіг до баші та сповістив його про зміну, яка зайшла в поведінці княгині Оленки:

— Весела стала, бігає, сміється, танцює й співає,— говорив Алі П шерембському.

А Пшерембський подумав:

— Видно, Ібрагімова правда! Вона аж тепер пересвідчилася, що годі їй дальше опиратися мені.

А в кімнаті, де була княгиня Оленка з Оксаною та Катериною, вже тихо було. Набігалися, насміялися, наспівалися, тепер сіли спочивати.

Повагом увійшов баша в кімнату.

Оксана й Катерина позривалися з місць, поклонилися баші низько і спішно вийшли.

Княгиня Оленка сиділа на дивані й навіть не поворухнулася.

— Здорова була, княгине,— привітав.він її.

Вона нічого не відповіла на його привіт. Пшерембський не звернув на це уваги, тільки говорив:

— Чув я, що ти приходиш поволі до розуму! Це добре! Старе треба забути, дорогенька, його не завернеш! Так, видно, доля хотіла, щоб ти

моя була! Еге ж, доля! Будь певна, що в мене тобі зле не буде! Я знаю, що тобі все ж таки важко привикнути до мене, тим більше, коли подумаєш, що я тебе силою взяв.

— Не силою, а нападом уночі, як розбишака,— зронила на це княгиня.

— Хай буде й так! Так, нападом уночі, як розбишака, але ж до цьбго змусила мене моя безмежна любов до тебе! Щоб тебе здобути, вирікся я християнської віри, вирікся рідної країни. А що інакше годі

^було, то я мусив викрасти. За тобою я й у пекло пішов би.

— Підеш туди без мене,— сказала княгиня твердо.

— Не дбаю, що буде по смерті, аби за життя ти моя була. Бо люблю тебе, люблю над усе!

— Я чула це вже від вас, пане Пшерембський, чи то пак Мустафа башо, чула вже сотні разів. Та хто любить когось, цей не мучить його, не знущається над ним. Радше сам терпітиме за того, кого любить, ніж мав би йому найменшу прикрість зробити.

— Ні, княгине,— на це Пшерембський,— я не так розумію любов. Коли я люблю, то хочу мати, ні, мушу мати ту, що її люблю! А не я винен у тому, що для досягнення мети мушу робити прикрості тій, що її люблю. Та я сподіваюся, ти таки її зрозумієш, мою любов, і оціниш її як слід, полюбиш мене.

— Ніколи! — заперечила княгиня. А. він продовжував:

— А як і не полюбиш, то бодай будеш мені приятелька. Я й цим задоволюся. Бачиш, як мало жадаю я від тебе й терпляче ждатиму тієї хвилини, коли ти прихилишся до мене.

В цей момент з'явився вартовий і доповів, що прибув із Великої Порти гонець із важним листом від султана.

• — Так бувай здорова, княгине, а за вчорашнє не гнівайся на мене. Я сьогодні жалкую, дуже жалкую, що дався аж так захопитися люті. Більше цього не буде.

— Буде чи не буде, мені байдуже,— відповіла на вид спокійно. Баша подався в свою кімнату й велів туди прикликати султанського гінця.

Незабаром увійшов гонець із ЗБИТКОМ у руці, перев'язаним шовковим мотузочком. Поклонився баші й передав послання. Баша взяв письмо, поцілував його і передав свому тайникові:

— Прочитай,— сказав.

Тайник так само _віддав честь султанській грамоті й читав письмо наголос. Султан взивав башу, щоб подбав про укріплення твердині, про запаси стрілива, бо на Чорному морі знову появилися запорізькі козаки й тривожать турецькі побережжя. Сила їх доволі велика, а при своїй відвазі та сміливості готові вони нападати й на твердині.

— Воля нашого милостивого султана й наслідника пророка Маго-мета буде виповнена,— сказав баша,— запорізькі ушкали поломлять зуби на мурах Аслан-Керменя, якщо зважаться здобувати його.

Гонець відійшов, а баша покликав до себе всіх військових начальників і подав їм до відома султанський наказ.. Додав від себе, щоб кожен у своїй ділянці подбав про приготування до оборони.

— Я не вірю в це, щоб запорожці зважилися нападати на нашу твердиню, але забезпечитися треба, воля султана мусить бути виповнена.

Довго тривала нарада, кожен ставив різні домагання, подавав різні ради. Були й такі, що вірили в можливість, нападу запорожців на Аслан-Кер мень.

— Це завзятий народ, відважний і життя не цінить, тільки про славу дбає. Тож дуже можливо, щозважуться й на напад на таку твердиню. Тим більше, що, як я чув, похідним отаманом є в них тепер Богдан Ружинський, лицар над лицарі. Ти, башо, може знаєш його? — говорив один.

На таку вістку Пшерембський збілів і подумав: "Коли так, то, напевно, треба сподіватися нападу, як тільки він довідається, що я тут і що Оленка в мене",— але спокійно відповів:

— Так, знаю його, навіть дуже добре. Справді, коли він отаманує, можна сподіватися нападу на Аслан-Кермень.

Пізно розпустив раду, а сам подався до приятеля Ібрагіма. Бажав поговорити з ним про зміну, що сталася з Оленкою.

А Оленка цього вечора молилася щиро, сердечно, як ніколи:

— Всевишній Боже, дай мені сили витерпіти, дай сили додержати до смерті присяги, що я її зложила мому Богданкові! Не дай мені піддатися ні намовам, ні знущанням. А коли така Твоя воля буде, Боже, то вкажи спосіб і шлях мому Богданкові, як визволити мене з лабет потурнака! — І молилася Пречистій:

— Пречиста Діво Маріє, Мати Божа, заступнице наша, благаю Тебе, замов в Твого Сина за мною нещасною.

По сердечній молитві полегшало їй неначе, певність увійшла в неї, що Господь— вислухає її молитви й Богданко таки визволить її.

Північ. Густа темрява покрила все море. На небі не видно ні зірочки. Та бистрі очі запорожців і в темряві добре вирізняють білу галеру.

— Пора! — сказав князь Богданко. ї наказ дає. Передають отаманський наказ від чайки до чайки:

— Напад на галеру! Веслуй!

Вдарили весла враз об тихе плесо моря, й запінилося море, а чайки тихесенько посунули наперед. Гнали бистро-бистро, прямісінько на галеру.

Уже з усіх боків галеру оточили чайки. Як ті бджоли часом опадають необережну людину й жалять її немилосердно, ось так опали довкола запорожські чайки турецьку галеру. Пливе вона ще повагом, спокійно, нічого не сподівається,, пливе поважно та гордо, як той лебідь білий. Аж нараз спинилася, захиталася. Немов ті бджоли жалами, вцілилися козацькі чайки гаками в біле тіло галери. І вже вискакують запорожці з чайок на галеру. Попереду похідний 'отаман князь Богданко Ружинський.

Не мали турки часу не тільки з гармат гримнути, але й за самопали схопити. Метушня на галері, розгардіяш, тривога...

А козацтво жужмом преться з голими шаблями в руках, з пістолями набитими за поясом.

Якось вдалося комендантові галери зібрати чималий відділ яничарів біля себе, й він кинувся на козацтво.

Почалася січа. Завзято б'ються яничари. Із окликом "Аллах!", мов ті льви, кидаються на козацьку лаву з кривими турецькими шаблюками. —

Пекельний крик ізчинився на галері.

— Січи, рубай клятих! Рубай бусурмана! Рубай поганців! — несуться козацькі заклики.

А яничари по-своєму галайкають, теж заохочують одні одних, відваги додають собі.

Та дарма! Не встояти їм проти такої сили козацтва. Чимало запорожських завзятців повалили додолу яничарські криві шаблюки, чимало червоної крові юнацької, козацької полилося на білу галеру, чимало душ християнських назавжди з тілом розсталося й перед престол Всевишнього на суд полинуло.

Але й яничарських голів чимало. додолу покотилося від ударів козацьких шаблюк, чимало крові турецької невірної з козацькою християнською змішалося, чимало душ яничарських перенеслося на вічну погибель.

Завзято бороняться яничари! Та дарма, не встояти їм проти козацької переваги!

Уже тільки невеличка жменька яничарів б'ється круг свого коменданта. Свідомі вже вони того, що всім їм прийдеться пропасти від шабель невірних джаврів. Та що ж, від долі не втечеш! Смерть кожному вірному мусульманові суджена. Одному в старих літах у постелі вигідній, а другому в січі завзятій! А згинути в бою з невірними джаврами й слава, й нагорода по смерті, так міркують собі. Тож не щадять, не жалкують свого життя яничари.

Не щадять свого життя й запорожці! Раз мати родила, раз і вмирати треба! А воно сором козакові в постелі вмирати. Смерть у завзятому бою — лицарська, чесна й славна смерть, та ще й за віру християнську, за визвіл братів-невільників із турецьких кайдан!

Завзята січа!

Не одна там голова покотилася.

Ось шабля отамана Богдана Ружинського схрестилася з кривою шаблюкою вождя яничарів. А біля отамана б'ється його побратим Покотила.

Дужий та кріпкий баща яничарів вміло шаблюкою орудує, але й отаман запорожців зручно відбиває' всі його удари. Дзенькотять мечі, блискавками вилискуються, іскрами сиплють.

Ось шабля баші замахнулася над самою головою князя Ружинського, ще мить, і розсіче її. Та в цій хвилині Покотило з усієї сили вдарив своєю шаблею, щоб відбити удар баші, не дати побратимові пропасти. Рубнув, і відскочила башина рука, враз із шаблюкою по лікоть відтята, на долівку із дзенькотом упала. А рівночас князь Богданко вдарив башу шаблек) в самі груди й, мов дуб розрубаний, повалився велетень-баша додолу...

Небагато вже мали роботи запорожці з рештою яничарів. Бо до останнього яничара, ні один із них не відложив меча, не піддався, рубав і сік на всі боки, щоб лицарською смертю згинути.

А як останній яничар упав, дав наказ отаман запорожців:

— На спід галери! Бранців-галерників розковувати, визволяти! І повалило козацтво на спід галери. Галера була чимала. П'ятдесят

веслярських лав, а до кожної лави по п'ять веслярів-невільників важкими ланцюгами прикованих.

— Волю несемо вам, нещасні невільники-галерники! — закликав князь Богданко, тільки появився на споді галери.

Гей, як зраділи бідні невільники, як заметушилися!

— Воля, воля! — лунало навкруги.

Запорожці кинулися розковувати невільників. Наставник над галерниками трясся, мов лист, пощади в запорожців благаючи. А князь Богданко каже:

— Твоє життя в руках отих визволених невільників! Як вони помилують тебе, то жити будеш, а як ні, пропало твоє життя.

— Я, я... прийму християнську віру, я буду християнином...— лепетав у смертельному жаху наставник.

— Брати! — звернувся князь Богданко до визволених веслярів-невільників,— судіть його, жити йому чи погибати!

Виступив один із веслярів та й каже:

— Він потурнак! Для лакімства нещасного вирікся віри своєї християнської. Із усіх найлютіше знущався над християнськими каторжниками. Не мав милосердя нікому, не давав пощади нікому. Хоч не один каторжник падав знесилений, він нагаєм із таволги добував із нього останки зусиль і змушував до праці. У справжніх турків-наставників було милосердя, а в нього не було. Він хижий звірюка! Не мав він милосердя, нема і йому милосердя! Смерть потурнакові-катюзі! ; — _

— Смерть, смерть потурнакові-катюзі! — кричали веслярі.— Смерть, смерть!

— Суд виданий,— сказав князь Богданко,— та не гинути йому ні ; від кулі, ні від шаблі козацької! Не варта ти такої смерті! Зв'яжіть

його кріпко мотуззям, прив'яжіть тягар який та в море киньте, рибам на поталу!

Метнулися невільники в'язати потурнака, а він руки простягає та благає пощади. Та дарма, роз'ярені невільники не слухають його благань, в'яжуть кріпко мотуззям та важку, залізну кулю в ногах йому прикріплюють.

— Підеш, потурначе, на сам спід моря рибам-людоїдам на снідання, — приговорюють.

І підняла його яка двадцятка рук угору та й жбурнула в море.

Інших наглядачів і їх помічників помилували, вони згодилися прийняти Христову віру. Та були й такі між ними, що не хотіли вирікатися своєї віри. З шаблюкою кидався не один із них на невільників і запорожців і кричав:

— Прокляті джаври! Я згину, але ще багато вас пішлю на сам спід пекла на погибель!

І гинув на козацьких шаблях.

Якась мимовільна пошана будилася в серцях завзятих запорожців до них, до цих завзятих противників, що воліли смерть, як зраду своїй вірі за дарування життя.

А тим часом інші запорожці забирають із галери все вартісне: золото, срібло, дорогоцінності, стріливо, оружжя, мечі й гармати й виносять на чайки.

І зголошують отаманові:

— Батьку отамане! Вже все вартісне з галери перенесене на чайки!

— Ну, тепер пересідаймо на чайки. На кожну чайку беріть ще по двох, по трьох визволених невільників. А галеру затопити!

— Шкода,— каже Шах,— гарна будова! Могла б нам придатися!

— Ні,— каже отаман Богданко,— нам не вигідно буде возитися з нею. Ще ж треба нам погуляти на побережжі. Там ждуть невільники виззолу. А галера спинювала б наш рух.

За хвилину всі були на чайках. А галеру затопили. Як біла птаха, перехилилася вона на бік і пірнула під воду. Вода захвилювала, зашуміла й вигладилася поволі.

А козаки поплили...

Тихо поплили чайки, навантажені добичею та залогою, побільшеною визволеними бранцями.

Тихо пливуть чайки та бистро, бо вітер попутний. Запорожці щогли підняли, вітрила розпустили. Є спочинок козацьким рукам, завзятою січею змученим, не треба веслувати.

Тихо пливуть чайки, а в чайках гамірно, гамірно...

Козацтво розпитує в бранців про всяку всячину. , А й бранці мають про що питати. Є між запорожцями люди з їх околиць, є навіть з рідних сіл. .

Ось сивий уже,, сивий не зі старості, а з журби й туги та терпінь, дужий іще чолов'яга питає в козака:

— А давно, Петре, як ти на Січ пішов?

— Недавно, татусю,— відказує молодий козак,— ось через місяць рік буде...

— Це справді недавно,— признає перший.— От я вже п'ятнадцять літ не був у нашому Ценеві, то вже шмат часу...

— Авжеж,-— притакує запорожець,— я ще тоді малим хлоп'ям бігав по болоні понад наш Ценів. Не знав ще ні горя, ні лиха,— зітхнув козак.— А потім утікати прийшлося...

— Утікати? А через віщо?

— Через плюгавого економа! Він на панщині побив мою неньку, а я тоді засів на нього з ломакою. Думав сперіщити, добре, а вийшло що інше. Замість по спині, засягнув по голові, й клятий економ повалився без духа. Я в ноги та до хати! А на другий день уже приходили за мною. Щастя, що мене не було дома! Як я вернув, мати каже: "Хтось убив економд, а вони за тобою питають. Кажуть, що це ти, бо сліди ведуть до нашої хати".

"То таки я, мамуню",— відповідаю мамі. А мама руки заломила: "Боженьку, що буде! Навіщо ти це зробив?" А я їм кажу: "Я, мамо, не хотів його вбити, тільки набити добре, помститися за знущання над вами! Та він голову підіпхав, ломака засягнула по голові, й він повалився неживий". А мамуня руки ломлять: "Падоньку ж мій нещасливий! Що ж тепер буде з тобою, що ж тепер ти вдієш нещасний?" — "А ніщо, мамо,— кажу їм,— не можна мені тут ні хвилиночки бути, треба в світ за очі!" "В світ за очі? — плачуть мама.— Та куди ж ти втечеш, синоньку, від них?" — "А туди, мамуню, куди їх руки не сягають, де всім покривдженим захист,— на Запоріжжя! Благословіть мене, мамуню, на дорогу!"

Поблагословили мене мамуня, а я в ліс та лісами аж у Винницю зайшов, а відтіля полями на Умань, а там і в степи та й на Січ. Одну просьбу маю до вас, татусю, як вернете в село, скажіть моїй мамуні, що

бачили мене живого та здорового,— сказав схвильованим голосом козак.

— Авжеж, що скажу,— відповів недавній каторжник,— та й тобі буду старатися передати вістку від мами. Тяжко воно буде, правда, та я вже подбаю. Хтось усе й із нашого Поділля на Запоріжжя тікає.

Я вже буду питати за такими. До смерті буду вдячний тобі і усьому Війську Запорожському за визвіл із турецької каторги.

Ось так розмовляли недавні каторжники з запорожцями, пригадували давнє, розпитували про теперішнє...

— Як в краю? Як у моєму селі? — чулися питання каторжників. А отаман Богданко Ружинський розпитував про те, де на Чорноморському побережжі найбільше християнського невільника;

Ґ кажуть йому бранці:

— Найбільше в Кафі, та їх тамечки добре стережуть, місто сильно укріплене. Та й уже знають і турки й татари про те, що ти, пане отамане, гуляєш по Чорному морі. А Кафи вони стережуть над усе, бо там їх маєток, там головний торг невільниками з усіх усюдів. Напевно, вже там війська повнісінько.

А козацтво на те:

— Нічого, що війська повнісінько, але скільки бідного невільника визволили ми б відразу.

— А що, браття,— каже на те Богданко,— не шкодило б попробувати козацької шаблі, чи просіче, чи зазубиться на мурах Кафи!

— Авжеж, авжеж! — гукає козацтво.— Треба, треба попробувати! А отаман Богданко продовжує:

— Та, браття, той, що полізе в воду, не спитавши броду, нерозумно робить! Треба перше розвідатися, які там сили, а тоді з Богом! Тому вишлемо насамперед кілька козаків, що добре говорять по-турецьки й татарськи, на розвідини. Принесуть вісті про сили ворога в Кафі і в сусідстві її. Думаю, так буде добре.

Козацтво притакнуло. Тоді отаман:

— Та поки що спочинку нам треба! До берега веслуй! Пішов отаманський наказ по чайках:

— До берега веслуй!

Глядять очі керманичів на квадранти, й керми на північ до берега навертають.

Узялися козацькі руки до весел, зашуміла вода, запінила.

А тим часом стало світати.

Пливуть...

Червона заграва зі сходу вдарила на море, осяяла темні хвилі. Свіжим холодом дихнуло. Козацтво хреститься, ясний ранок вітає... У відлюдному місці причалили до берега. Повитягали чайки на берегЛ поховали в хащах. Отаман варти порозставляв. А тоді каже:

— Хто між товариством татарську чи турецьку мову знає й здатний на розвідини йти, хай у мене голоситься!

Не довго тривало, як зголосилося п'ять запорожців,. А шостий, отаманів побратим Покотило, теж голоситься:

— І я піду на розвідини, отамане! Знаю я й турецьку, й татарську мови, знаю й звичаї бусурманські...

Зрадів князь Богданко на цю охоту побратима:

— Добре, добре, побратиме! Дуже тішуся, що ти йдеш! Поручу тобі щось таке, що іншим не поручив би. Але ти мій побратим, ти не відмовиш мені!

— Кажи в саме пекло йти — піду! — каже Покотило.

— Може, й у пекло треба буде, не знаю! Не в те пекло, що на тому світі, а що на цьому, в бусурманське! Ти мусиш мені вивідати, де сидить Пшерембськйй та чи є в нього моя Оленка.

— Гм,— пробурмотів Покотило,— в бабські справи лізти. Та нічого, може, вирятую християнську душу.

Видали їм турецькі одяги, й усі шестеро заразісько поперебиралися в них:

— Ха-ха-ха! Справжні бусурмани! — сміялися козаки. А Покотило, як прощався з князем Богданком, каже:

— Не сподівайся мене, побратиме, скоро! Не жди мене тут! Треба мені буде довго нюшити, нишпорити, заки попаду на кишло потур-нака, сподівайся мене на Січі.

— Добре, брате! Нетерпляче дожидатися буду тебе там! Прощавай та вертай щасливо із вісткою доброю.

Щиро обнялися оба побратими та й розійшлися. А козацтво взялося багаття розводити та обід готовити. По невибагливому козацькому обіді спочивало козацтво по трудах ночі.

Хто спить, хто так лежить у м'якій траві.

Заслужений спочинок. Немає тільки спочинку вартовим та отаманові похідному, князеві Богданкові.

Та вартові кожної години змінюються — одні на спочинок ідуть, а другі, свіжі на їх місця приходять.

Нема тільки спочинку йому, отаманові похідному. 4 Він по таборі ходить, усюди., заглядає, а вже найбільше на вартових позір дає...

Це ж не дома на Січі, а на чужині, ворожій землі,— треба дуже берегтися, все напоготові бути!

Нема спочинку отаманові князеві Богданкові Ружинському.

Та не тільки тому спочинку не має, що треба табору, як ока, берегти, а й думи не дають спочинку, спокою не дають...

То отаманське око по таборі козацькому несеться, а думи поза табір в'ються:

"Що там моя бідна Оленочка діє в лабетах потурнака? Де вона пробуває? Чи дуже знущається над нею покруч? Чи вдасться побратимові віднайти потурнацьке кишло, чи довідається він що-небудь про Оленку?"

Не дають важкі думи спокою...

Зітхає тяжко князь.

А сонце вгору знімається — вже й полудень.

Недовго дождав отаман Богданко, як вернули перші звідуни.

— Батьку отамане,— голосять,— увесь Крим безборонний, бо все здібне до оружжя пішло на виправу. Тільки старці, жінки та діти й невільники' та їх наглядачі залишилися. Можна погуляти в Криму, визволити багато невільників!

— Добра вістка,— каже Богданко,— та от цікаво, куди подалася татарська орда?

Цього не знали перші звідуни. Аж на другий день прибули останні звідуни, крім Покотила. Князь Богданко й не чекав його.

"Не скоро він вернеться з вісткою, потрібною мені! Нелегку роботу має! Добре десь зачаївся клятий потурнак, добре береже своєї до-бичі розбишака",— думав князь Богданко.

Невеселу вістку принесли звідуни:

— Подалися татари чорним шляхом на Волинь та на Поділля! Радіють тут ті поганці, що— зостали. Багатий, кажуть, ясир буде та й іншого добра привезуть у Крим татари, коли вернуть,— голосили звідуни.

— Радіють! — скрикнув.— Не будуть радіти, як ми погуляємо в них на' Криму! Як долине до них вістка про запорізьке гуляння, думаю, скоро кинуть Волинь і Поділля та в свою землю повернуть.

Випрямився отаман Богданко та й сказав грімко:

— Погуляємо, товариство, на славу Запоріжжя та на добро землі рідній! І невільника визволимо чимало, і татар завернемо з дороги. Я певен, що як тільки почують вони про нашу гостину в Криму, не гаючися, повернуть рятувати своїх. Тому зараз у похід! Не гаймо ні хвилинки!

— У похід, у похід! — гриміло козацтво. А отаман говорив:

— То відома річ, у сухопутному поході треба нам коней. Що чайка на воді, то кінь у степу запорізькому козакові! Шкода нам гаяти часу, вертати по коні на Запоріжжя! Підемо, браття, по коні в татарські степи! Чайки зоставимо, тут захисне та безпечне місце! До кожної чайки приставимо по троє людей — нехай бережуть, вартують! Отаманом над вартовими буде Шах! А всі інші — в похід! Ага, а всі визволені каторжники, як хочуть, зостануть біля чайок, а хто хоче — з нами в похід.

. Небагато каторжників зостало біля чайок., тільки ті, що вже дуже були знесилені, а всі інші сказали:

— Підемо в похід!

— Славно! — загриміло козацтво їм у відповідь.

І стануло товариство в лави та й рушило в похід.

— Попереду підуть звідуни, щоб вислідити, де найбільші табуни коней пасуться,— каже отаман Богданко.

Задудонів степ під козацькими ногами, зашуміли, зашелестіли високі трави степовії.

Під вечір вернули звідуни:

— Недалеко відсіль великі табуни татарських коней пасуться.

Буде на кожного запорожця по два, а то й по три! Варта біля них невелика! у

— Гарно! Так зачекаймо козацької матері нічки і заберемо коней.

А як степи' нічка вкрила, холодом дихнула, перлиновою росою рясно покропила трави спрагнені та квіти, рушило козацтво. Тихо-тихо, легкий шелест трави чути, вужем довгим йде козацтво, зві-дуни їм дорогу до коней показують.

Ходять коні попутані, скубають траву соковиту. А козацтво вже пластує аж до самих коней! Вже на конях! За вудила кожен козак ще другого коня враз хапає!

І вперед!

Під кінськими копитами земля задудніла! І козаків мов не було! А татарські пастухи всі ще сплять, мов побиті.

В козацтва є вже коні! Не всі у кульбаках, але це дрібниця! У аулах татарських кульбаки найдуться, а поки що й охляпом можна козакові сісти.

Тепер отаман уже кінне козацтво збирає, накази роздає:

— Поділимося, товариство славне, на. три відділи. Кожен відділ піде в іншому напрямі!

Розділив усіх на три відділи по дві тисячі козаків та каже:

— Над відділом, що піде на схід, отаманом настановляю Гаврила Голубка, над відділом, що піде на захід,— Романа Незнайбіду, а над цим, що йде в середину Криму, беру я сам провід.

Швидко розділилося козацтво на три лави. Перед кожним відділом станув його отаман на коні.

— Підемо, товариство славне, в похід! А збірне_місце наше в нашій тимчасовій скарбівниці біля чайок! Від сьогодні за тиждень усім нам там бути!

— Будемо, будемо, батьку отамане, всі, хто в живих зостане! .1 ще говорив отаман Богданко:

— Товариство славне! Ви знаєте, що татарва в нападах своїх нікого й нічого не щадить! Хіба, що їм цінне! Золото та здорову молодь нашу християнську, щоб її потім у неволю продати, теж на золото змінняти. Кажуть іздавна, що де татарська нога ступила, там уже трава не росте. Не знають бусурмани милосердя, не буде й у нас милосердя для них! Тільки, панове товариство, ми людьми не торгуємо, то й у ясир ні татарських жінок і дочок, ні дітей не братимемо.

— Ні, ні! Не буде нікому пощади! — кричало козацтво.— Щадити їх, значить скріплювати свого ворога.

І роз'їхалося товариство на три шляхи. Що одним шляхом, то славний козарлюга Гаврило Голубок веде запорожців на схід Криму, що другим шляхом, то завзятий рубака Роман Незнайбіда веде запорожців на захід Криму, а що третім шляхом в саме серце Криму, то веде сам отаман похідний Богданко Ружинський.

Ой, застогнали, заридали татарські аули, від козацького полювання зачервонілася степова трава татарською кров'ю! Бо нікому не давала цощади козацька шабля.

Тільки молодий Петро, той самий, що вбив панського економа, не міг на це все. дивитися:

— Як можна вбивати безборонних жінок, діточок невинних,— говорив він із докором запорожцям,— що вони мені лихого зробили?

А козацтво сміялося з нього:

— А чи татари, як нападуть на нашу країну, панькаються з нашими людьми? — говорили козаки йому.

— Та ми ж не татари,— казав на це Петро,— я розумію битву з оружним татарином. У нього оружжя й у мене оружжя! Але безсилих, безоружних убивати, це не по-християнськи!

А козаки йому:

— Як у степу гадюку з гадинятами побачиш, тільки гадюку вбиваєш, а гадинят лишаєш!?

— Ні,— каже на це Петро,— але це ж не гадинята, а люди. /

. — Так, люди, але з цих татарчат виростуть татари, що не милуватимуть нас, не щадитимуть нашої країни, виростуть татарські матері, що нових _ грабіжників і мучителів нашої землі дадуть,— говорили козаки.

— Ну й що ж! І в нас виростуть оборонці рідної землі! Боронитися перед татарами треба, але не знущатися над їх безборонними жінками й дітьми.

— Е, не буде з тебе, Петре, козака! — кажуть йому запорожці.

— Бачу я й сам, що такий козак із мене не буде. За народ, за землю рідну, за віру християнську готовий я ставати до бою, але вбивати безборонних — ніколи! Я вбив безборонну людину із засідки, але нехотячи, й то тепер совість не дає мені спокою.

А козацтво сміється:

— Вертай на гречкосія,— кажуть йому.

— Бачу, що треба буде,— відповів Петро спокійно.

Сміялося козацтво з м'якого Петра й прізвисько причепило "М'якенький".

Сміялося ч козацтво й не давало пощади татарам. І гинули від козацьких шаблюк, ножів і списів козацьких старці й молодиці, дівчата й діти невинні. Горіли татарські аули, попеліло татарське добро. Червоніло небо, нісся плач татар, татарок і татарчат, неслися прокльони і молитви їх до неба, до Аллаха!

Озвіріло козацтво! Як де побачило катованих християн невільників, калічених, осліплених, кидалося на татар.

— Помста, помста! — кричали козаки.

— Помста, помста! — кричав отаман Богданко.

Не прикладав тільки до цього всього рук Петро М'якенький, шабля його спочивала. Ходив сумний, понурий.

А отаман Богданко послав на Січ до кошового отамана гінців:

— Присилайте ще тисячу кінного козацтва, я йду на Крим, а на це війська в мене мало.

Не гаявся кошовий отаман, вислав полк кінного козацтва під проводом Богдана Микошинського.

Зрадів отаман похідний Богданко Ружинський:

— Тепер ударимо на саме гніздо шершнів, на Крим, на сам Бахчисарай!

— На Крим, на Крим! — понісся наказ.

І здригнувся Крим. Жахом наповняло кримчаків уже саме ймення отамана Богданка Ружинського. Стривожився Бахчисарай.

Татарський хан мерщій послав гінців за татарами на Поділля:

— Вертайте! Козаки-ушкали в Криму! Палять, руйнують, убивають! Вертайте боронити землі рідної, вертайте боронити батьків, жінок і дітей наших!

Не гаялися татари, що гуляли,, ясир набирали на Поділлі багатому та й здобич всіляку. Не гаялися!

Гнали татарські коні, що вихор. Татарські мажі з добром усяким позаду зостали, хоч і вони поспішали. Нещасливі були бранці, що їх татари чимало вже нав'язали. Мусили бігти за кіньми. Працювали татарські нагаї на їх хребтах змучених, мліли ноги від бігу, об каміння до крові оббивалися. Щораз більше бранців не витримувало, падало з безсилля, з виснаження. Татари відтинали їх від здорових іще бранців та добивали. І гнали далі, тіла добитих бранців гайворонню чорному та вовкам-сіроманцям залишали. Не йшли звичайним татарським шляхом, а

найкоротшим — проміж Дністром і. Богом на Очаків. Минули Очаків, перейшли Бог і Дніпро, до Прогноїв доходять. Безпечні, уже в Криму.

— Ну, тут ми завдамо чосу ушкалам-козакам! — думають.

Аж тут із усіх боків козацькі списи, тисячі їх! Не злякались татари! Сміливо виступили до бою!

— Аллах, Аллах! — кричать.

А запорожці з трьох боків пруть на них.

— Слава Богу, слава Богу! — кличуть.

Не даються татари, кидаються на козаків. Та козаки наїжаченими списами пруть їх і пруть наперед себе, до Прогноївських озер припирають.

Татарам з усіх боків лихо, горе! Тут запорізькі списи, а там болота й озера. Бороняться татари, завзято бороняться, та нема їм рятунку! Не дає пощади ні козацький спис, ні шабля козацька, а кому вдасться минути їх, не минути йому боліт Прогноївських. Багато татар застрягло на довгих запорізьких списах, багато впало під гострими шаблями козацькими, чимало проковтнули їх болота та озера Прогно-ївські.

І знов багато бранців руки до Всевишнього здіймало в благородній молитві й козакам дякувало за визвіл із ярма татарського, з незавидної долі, що чекала їх у чужині між бусурманами.

А Петро М'якенький між бранцями ввихається та питає, чи нема між ними людей із Ценева.

— Нема. Не дійшли татари аж туди. Від Кам'янця завернули.

— Бачиш,— кажуть йому запорожці,— бачиш, М'якенький, почула татарва про наше гуляння та й завернула. А не минула б твого Ценева. А, певно, ніхто з них не змилосердився б над ценівчанами, так як ти над татарами.

— Дайте Петрові спокій,— обізвався старий козак,— він сьогодні бився, як справжній запорожець, по-лицарськи.

—. Так,— сказав Петро,— я сьогодні бився, бо мав проти себе оружних татар, бо йшов спис на спис, шабля на шаблю. І визволити бажав я невільників, і відімстити кривди заподіяні землякам моїм.

— Чудний ти,— говорили запорожці та здвигали раменами.

Ще повний тиждень гуляли запорожці в Криму — криваво мстили-ся на татарах за християнські кривди. Червоніло небо на Криму ясними ночами, чорніли вдень згарища, трупи татарські на згарищах...

Тремтіли з жаху й тривоги ті, що при життю ще зостали, що не досяг їх козацький гнів. Тремтіли, бо не знали, чи ось-ось не наскочать на них джаври-ушкали та і їх не пощадять.

Гуляє запорізьке козацтво, та Петро знову не той, знову його шабля в піхві спочиває, знову понурий тягнеться за своїм відділом. Важкі думи на душу налітають!

— Боже,— думає він,— так тут гарно, така чарівна країна, а ми руйнуємо її, кров'ю сполікуємо, кров'ю невинних жінок і дітей, старців безпомічних! Ні, я не приложу до цього руки!

...Татарський аул у пишній зелені, а на боці від нього неначе хутір чималий...

Зраділи козаки:

— Здобича буде, погуляємо!

І кинулися насамперед на хутір. Поплівся за ними й Петро. Вдерлися козаки на хутір, ніхто не боронить їм. Беруть, що дасться взяти, пруться до хати, а в хаті двері зачинені, замкнені ізсередини.

Вивалюють двері. Під дужими козацькими руками двері скоро подалися, впали козаки, вдерлися всередину.

В куті кімнати притулилися одна до одної старенька бабуся й молоденька татарочка, така гарна, як мальована.

Кількох козаків кинулося до них. Стара заслонила собою дівчину й простягнула худі руки до козаків. Говорить по-татарськи, просить у них милосердя.

Козаки, та ж і ви люди,— просить вона в них,— беріть усе, що вам знадобиться, тільки життя даруйте! Не мені, мене можете вбити, даруйте життя онучці моїй. Вона молода ще, їй тільки жити.

Не всі козаки розуміли, що вона говорить, та всі з її голосу й рухів бачили, що просить пощади. А з того, що заслонила собою дівчину, бачили, що про неї йде старій, не за себе просить.

— Нема пощади бусурманам! — кричить на її слова якийсь козак по-татарськи й замахнувся на неї шаблюкою. ^

Та тут дівчина як не скочить зі страшним криком і з ятаганом, кинулася на козака.

Козак мимоволі подався назад.

На хвилиночку, малу хвилину козаки спинилися, мов задеревіли. Незвичайна краса дівчини та гнів у її чорних, як вугілля, очах спинили їх. Та тільки на хвилину.

Ось знову піднялося п'ять шабель козацьких.

— Чого стоїмо,— кричить один,— бий, рубай невірних! — І метнулися до дівчини.

Та стара знову заслонила її собою. У цій хвилині вбіг у хату Петро.

— Що тут, що тут? — кричить він. Як побачив дівчину, стару й п'ять козаків із голими шаблями, зрозумів відразу все.

Мой той кіт, звивно скочив між них і відгородив стару й дівчину від козаків.

— Що ти, вдурів? — кричать козаки.

— Не я вдурів, ви вдуріли! Що винні вам ці жінки?!

— Ха-ха-ха! А він знов своє,— сміються козаки,— вступися, хай розправимося з ними.

— Не з ними, зі мною буде розправа! — й заслонив собою дівчину. Дівчина не розуміла спершу, що діється, та як побачила, що козак

звернув шаблю до своїх, здогадалася — він боронить її й бабусю.

*— Спробуй зачепити її котрий, голову розчереплю,— кричить Петро.

Козаки розпалилися й кинулися до Петра з шаблями. Задзвеніли шаблі та Петро зручно відбивався. /

• Стара з дива очі витріщила, що це діється, джаври між собою б'ються. Хотіла усунутися набік, та тут козацька шабля досягнула її, ударила в груди. (

Дівчина скрикнула й захиталася. Петро підхопив її й кричить:

— Відступіться, а то всім голови порозчереплюю! Та запорожці пруть на нього.

Аж увійшов у хату старий, сивовусий козак:

— Що це ви взялися зі собою битися, спам'ятайтеся,— закликав він грімко.

Козаки оглянулися, й один каже:.

— Це М'якенький не дає вбити бусурманки!

— То із цього бійка? Лишіть йому її! Дівчина гарна, варта пощади! Може, йому вдасться навернути її на християнську віру, врятує він одну душу.

Козаки отямилися, опустили шаблі додолу, поховали їх у піхви й вийшли.

Петро зостав сам. Глянув на стару, вона вже не жила. Виніс дівчину до другої кімнати й поклав на постіль. За хвильку вона прийшла до себе.

Петро не знав, що робити.

— Залишу її, так знову прийдуть козаки й таки вб'ють. Дівчина сіла на постелі й гляділа на козака, щось говорила.

Він не розумів слів та відчував, що вона дякує йому.

У хату ввійшов той самий старий козак, що перепинив бійку, й каже:

— Сподобалася тобі, козаче, дівчина. Ну, що ж, бери ЇЇ зі собою та кидай, небоже, Запоріжжя, іди на гречкосія.

— Як мені на гречкосія йти, коли годі додому вертати?

— А навіщо тобі додому вертати! У мене, сину, недалеко Січі зимовик є, так ти там осядь із нею та господарюй. Як я знемощію вже, то пригорнете мене біля себе. ■

Петро задумався:

— Може, й добре кажете, татусю! Та не знаю, чи вона схоче. Я силою її не візьму, а тут зоставити теж небезпечно.

— Чи вона схоче? — звернувся до дівчини по-татарськи:— Дівчино, чи хочеш тут сама зостати?

— Тут? Ні, ні! І глянула на Петра та каже:

— Він вирятував мене, оборонив мене, я з ним хочу.

Старий козак переповів це Петрові, а в Петра очі засяяли радістю...

— Як так, то я готовий! Дякую вам, татусю,— й поцілував старого козака в руку.

Взяв дівчину на руки, виніс її до коня. Та дівчина наче собі пригадала щось і каже до старого козака:

— Я ще мушу щось узяти собі.

Вернула в хату та винесла чималу шкатулу. Старий розсміявся:

— Добра господиня буде з неї,— каже.— Ось бачиш, не без посагу візьмеш її. Шкатула, напевно, повна золота.

Петро посадив дівчину на другого коня. Так утрійку виїхали з хутора. Село вже дотлівало. Чорніли згарища, й дим курився.

Козаки виїхали вже з села. В далині на шляху виднів їх відділ.

— Мусимо наздігнати наших,— сказав старий козак. Підігнали коней і все більше наближалися до відділу, що, обванта-

жений здобиччю, посувався дуже поволі. А тим часом пішов по відділах наказ:

— Вертати до чайок! Подався туди й Петрів відділ.

На другий день був уже Петро на місці біля чайок. Був уже там і сам отаман Богданко.

— Вертаємо на Запоріжжя! — дав він наказ.— Навантажити здобич на чайки. Частина сідає в чайки, а решта вертає кіньми сухопутно.

Під ніч чайки поплили морем до Дніпрового лиману. " Петро й старий козак Семен Чорній із молодою татаркою поїхали з кінними козаками.

Петро чувся щасливий, як ніколи.

Хоч не міг розмовитися з дівчиною, та посередником був між ними старий Семен, що добре говорив по-татарськи.

Оповіла татарочка, що зветься Фатіма, що була одиначкою в батька. Батько мав тільки одну жінку, що її дуже любив. Перед двома роками мати її померла. Батько не хотів уже брати інших жінок в хату. На, господарці була тільки стара ненька та вона. Тепер пішов батько в похід та не вернув. Вернуло кількох без здобичі, без коней і сказали, що батько згинув у бою з козацьким отаманом Ружинським під Прогноями. І вона тепер кругла сирота...

На другий день прибули кінні козаки на Запоріжжя.

Знову ожила Січ-мати, знову зашуміла, забуявіла веселим життям, аж Великий Луг-батько радісним відгоміном озивається з Дніпром-Славутичем, дідом сивоусим, пошумом зеленим розмову веде. Гасан-Баша гримить козацькими викликами, співами козацькими й звуками бандур дзвенить, дзвонить підківками срібними, під козацькими присядами вгинається, медом-вином обливається.

Лунає слава отамана побідного Богданка Ружинського...

Та немає його ні на Січі, ні в Гасан-Баші.

Поза січовими окопами в таборі визволених бранців татарських він. Від бранця до бранця підходить, розпитує, як у полон попався, в яких місцях на Криму чи, може, й у Туреччині бував, чи не чував що про потурнака, польського шляхтича Пшерембського, чи не знає, як він тепер називається, де перебуває? Дарма, ніхто нічого не знає...

А були там бранці, що ввесь, Крим та Туреччину невільницькими ногами сходили, з рук до рук переходили, від пана до пана.

— Багато, багато бачили ми потурнаків, що для лакімства нещасного потурчилися, побусурманилися, багато! Е, їх чимало й на високих становищах, башами навіть. Вони лютіші для нашого брата невільника від справжніх турків.

Докладно описує їм князь Богданко вигляд Пшерембського.

— Подібних до твого опису, отамане, доводилося бачити мені,— каже один бранець,— та чи це він, що про нього питаєш, не скажу, не знаю.

— Бачила й я кількох такісіньких, як ти, княже ласкавий, описуєш, ба навіть чула, що потурнаки вони. Та як вони колись, як ще християнами були, звалися, не чула,— каже якась старенька жінка, що, певно, не рік, не два в бусурманській неволі побувала, молоді літа свої там згарувала, змарнувала, та рада, що хоч на старі літа в рідній святій землі, між хрещеним народом кості зложити зможе.ч

Сумно похилив князь Богданко чубату голову:

— Не довідаюся нічого! Одинока надія на побратима "Покотила, що він певну вістку принесе. Та коли? Довго прийдеться, мабуть, дожидатися його.

І вже хотів вертати на Січ, аж із дива пристанув. Між визволеними бранками побачив молоденьку гарну татарочку, а біля неї двох запорожців — одного старого сивовусого, а другого молодого, що тільки вус йому добре засіявся.

— Що це?! Татарка бусурманка рідний Крим кинула й із визволеними бранцями на Україну йде?

Підступив князь Богданко із сотником Шахом ближче до них та питає в обох козаків:

— Відкіля та як тут ця бусурманка взялася? Мовчить Петро, а старий запорожець озвався:

— Це сирота без батька й матері! Оцей голак вирвав її з рук роз'юшених запорожців, і вона згодилася з ним на Україну йти, стати його дружиною.

Князь Богданко звернувся до Петра:

— Чи невідомий був тобі, козаче, наказ похідного отамана? У Петра очі засвітилися:

— Так,— сказав,— відомий!

— І ти зважився зломити його?! Ти знаєш, що тебе чекає кара за це?!

— Знаю, та я вже не січовик, я кидаю Січ.

— Кидаєш Січ-матір для гарних очей бусурманки,— сказав князь Богданко гордливо. х

— Вона вже не бусурманка, вона сказала мені: "Твоя віра буде моєю вірою!"

Задумався князь Богданко:

"Дива діються на світі, на Божому! Я за жінкою, за Оленкою моєю, шукаючи, на Січ пішов, за неї ввесь Крим зруйнував, для неї вірного побратима наразив на небезпеку, може, й на певну смерть послав і не можу й на слід її попасти. А тут юнак між бусурманками несподівано милу дружину знаходить собі, що з любові каже: "Твоя віра буде моєю вірою!" Боже, скільки з тих, що впали від козацьких шаблюк, могло стати християнами, душу врятувати, а я наказом своїм жорстоким, в ненависті, в жадобі помсти замкнув їм шлях до спасіння... Боже милосердний, прости мені!" — молився князь Богданко в душі й звернувся до Петра:

— Будь щасливий, козаче, з дружиною любою твоєю, хай тебе Господь благословить, щоб ти був щасливіший від мене.

І спішно відійшов, подався з сотником Шахом на Січ. Там ждала його нова несподіванка.

Тільки увійшов у курінь кошового отамана, а цей йому:

— Гості до тебе, Богданку!

— Гості?! Які? Хто? — питає князь Богданко.

У цій хвилі прискочив до нього молодий юнак і кинувся йому в обійми.

— Михась! — скрикнув радісно князь Богданко.

— Богданко! — кликнув юнак.

— Відкіля ж ти тутечки на Січі взявся? — питає князь Богданко.

— А що, брате! Навкучило на чужині над книжками сидіти, так зложив книжки й подумав собі: "Роді мені тут, у Падуї, тою латиною голову мучити, не буде з мене вчений, до шаблі тягне мене, до пригод вояцьких! Краще чкурну з академії, з Падуї в нашу Січ-матір, в нашу воєнну академію!" Подумав я так, та не гаявся, пустився в дорогу. Прибув у наш дім, думав застану нашу неньку та тебе з Оленкою, та застав пустий дім. Правда, вже відбудований по руїні.

— Старий Домонтович добрий господар,— каже князь Богданко.

— Авжеж,— притакнув князь Михайло Ружинський,— він і оповів мені про все, що скоїлося. Не було мені чого сидіти дома! Помолився я

на неньчиній могилі та чкурнув на Січ, до тебе, щоб із тобою разом воювати.

— І добре зробив ти, брате. Впишешся в мій Ведмедівський курінь.

Повеселішав князь Богданко:

— Ти добре зробив, МихасюГ— похвалив ще раз.— Разом воюватимемо, разом слави добувати і, може,..— не докінчив князь Богданко. Та докінчив за нього брат, князь Михайло:

— Авжеж, як Господь милосердний дозволить, поможе разом і визволити твою Оленку. Ой, гарна десь вона тепер! Як я від'їздив в Італію, то вона ще тільки підлітком була, але вже заповідала собою, що розвинеться в красуню хоч куди.

А князь Богданко:

— Вона дуже бажала, щоб ти був на нашому весіллі, щоб друж-бував їй, і дуже жалкувала, що ти не міг приїхати.

Ось так на розмовах, на споминах минув обом братам день. І пізно в ніч розмовляли ще, та сон зморив їх, сплющив їм знеможені очі.

А на другий день рано загомоніли, загриміли литаври січові, запорізьке козацтво на раду скликали.

Заметушилася Січ, скоро заповнився січовий майдан козацькими чубатими головами. Густо, густо на майдані лицарства, як ніколи. Уставляється козацтво в підкову, середину запорізькій старшині лишає.

І вихрдить старшина: кошовий Клим Сокольський, військрвий суддя Ббгдан Микошинський, військовий писар Роман —Ільницький, військовий

осавул Яким Жмайло. Стають посередині підкови. Кланяються тричі товариству січовому.

А кошовий отаман Клим Сокольський високу отаманську коми-шину піднімає, словами промовляє:

— Дозвольте, панове товариство, лицарство січове славне, до вас слово держати!

— Говори, говори, батьку кошовий! — загуло, загриміло товариство січове в один голос.

І кошовий отаман Клим Сокольський чуба поправляє й говорить спершу повагом, тихо, а там щораз палкіше, щораз грімкіше:

— Товариство славне січовеє! Дозволив нам Господь милосердний під проводом лицаря славного Богданка Ружинського щасливий похід на бусурмана, ворога християнського, відбути. Багато невільника християнського з бусурманської неволі, із каторги тричі лютої визволити, багато добичі придбати! І ялося нам, християнському лицарству, Всевишньому Господові подякувати за ласку його, ялося помолитися за душі Цих лицарських товаришів, що в бою з невірним бусурманом буйні голови зложили! Ялося! Та де нам подяку зложити Всевишньому, де нам молитися йому? Ми, християнське лицарство, за віру Христову кров проливаємо, а тут, на Січі, навіть Дому Божого, церкви святої не маємо!

Зашуміло товариство, мов тії джмелі в лісі.

— Треба, треба нам церкву святу будувати! — кричать одні.

— Не треба, не треба! — кричать другі.— Увесь мир Божий, світ увесь — церква його.

— Не треба, не треба! Наші діла, наші вчинки лицарські — молитва до Бога.

Шуміло, гуділо товариство. "Треба церкви!", "Не треба нам церкви!", "Треба!", "Не треба!" — мішаються з собою противні голоси. І не знати, котрі голоси перемагають. Аж виступає князь Богданко Ружинський:

— Дозвольте, панове товариство, мені до вас слово держати.

— Говори, говори! — йому у відповідь товариство. І говорить князь Богданко грімко-грімко:

— Товариство славне! Правду каже наш кошовий, що нам на Січі треба Дому Божого, церкви святої, правду святу каже! Чи знаєте, що про нас, запорожців, на Україні говорять, як сміються з нас? Кажуть таке, що як спитати в запорожця, де його церква, то він відповідає: "Ось копиця сіна — то ж церква запорізька!" Так посміхаються з нас по всій Україні широкій! Чи ж дозволимо на це, щоб така слава про нас, лицарство християнське, по нашій рідній Україні ходила? А коли не буде в нас церкви, не буде на Січі найсвятішої Євхаристії, то ця слава буде заслужена. Ми ж християнське лицарство, й повинні на Січі святий хрест мати й Господа нашого, в най-святішій Євхаристії утаєного...

Тут увірвав князь Богданко й водив зором по козаках. Козацтво мовчало. Ніхто ні словечком не озивався. Тоді князь Богданко знову став говорити:

— І скажу вам правду, признаюся вам, що перед походом благав я помочі в Пречистої Діви, щоб узяла нас під свій покров. І в душі зобов'язався я, що як верну щасливо з походу, спонукаю вас, товариство, до будови церкви святої Покрови. І Пречиста Діва, Мати Божа, вислухала молитви моєї. Товариство славне, на будову церкви половину коштів я плачу своїми грішми. І питаю вас: "Будуємо церкву чи не будуємо?"

І в один голос товариство:

— Будуємо, будуємо!

Тут знов кошовий отаман дозволу говорити просить.

— Дякую вам, товариство славне, за розумне рішення. Будова церкви не прийдеться нам важко! Доволі дубів у Великому Лузі на стіни! Майстрів до будови між нами чимало, а й різьбарі, й малярі найдуться. Тож із Божою поміччю зараз і візьмемося до діла.

Як скінчив кошовий, старий запорожець Гриць Сулима дозволу говорити просить:

— Товариство славне! Дуже, дуже тішуся, що ви рішили на Січі церкву будувати, дуже тішуся! Дуже потрібна нам церква тут. Та ще одна є потреба! Із походів багато вертає запорожців каліками. Треба нам і про них подбати, треба нам козацького шпиталю, захисту й лікарні для калік. Я маю на Україні біля Чигирина чималий маєток. Продам його й усі гроші дам на будову шпиталю.

На те виступає другий сивий запорожець, високий та худий, і дозволу говорити просить.

— Розумне слово сказав наш Гриць Сулима. Треба нам шпиталю, дуже треба. Треба захисту для ранених і недужих запорожців, але треба, браття, захисту й для цих, що в них душа зранена. Небагато, правда, на Січі доживає сивого волосся, а все ж є доволі таких, як Сулима, що їм Господь судив пізнати віку дожити. Прийде час, я все думаю над цим, що годі буде мені на Січі заваджати, треба десь на самоті гріхи відмолювати. От моя думка така: треба нам заснувати козацький, запорізький монастир. Нехай там старі запорізькі діди гріхи свої відмовлюють. А при монастирі міг би бути й шпиталь, що його монахи доглядали б. Я, товариство, вже й місце піднайшов під такий

запорізький монастир. Чудове місце. Знаєте густий ліс над річкою Самарою, там побудуймо наш монастир і шпиталь. Буде затишно й безпечно. У мене є й земля своя, й гроша прискладеного дещо найдеться, а родини дасть Бог! Моя родина — це Січ і все товариство на Січі, так нехай же моє майно для січового товариства послужить.

— Славно, славно! — загуло все товариство січове.— Хай живуть наші запорізькі діди Гриць Сулима й Петро Зарицький!

Тут виступив кошовий і каже:

— Я радію, мов дитина! Стільки доброго і стільки гарного й пожиточного ми постановили, порішили. Товариство славне, це, що ви нині порішили, це немов заповідає нашій Запорізькій Січі кращу будучину, величну й славну будучину. Я вже бачив в уяві нашу Січ як могутню й велику державу, страшну ворогам, а корисну народові українському, всій українській землі. Дякую вам, товариство славне, лицарство християнське, за ваші розумні й пожиточні постанови, дякую й вам, друзяки, діди запорізькі, розуме Запоріжжя, вам, Грицю Сулимо, й вам, Петре Зарицький! Сьогоднішній день повіки зостане пам'ятний в історії Січі нашої.

Веселе та вдоволене, піднесене на дусі, розходилося товариство по своїх куренях. Кошовий із князем Богданком довго ще ходили по січовому майдані та радили над всячиною.

Князь Богданко Ружинський під враженням ухвал запорізької ради став сповідатися кошовому зі своїх мрій:

— Знаєш, батьку кошовий, про що нам треба дбати? Треба, перш за все, подбати про поширення й забезпечення запорізьких земель, а заразом і про загосподарювання їх.

— Авжеж,— каже кошовий Клим Сокольський,— годі нам із самої здобичі та з ловлі жити, земля тут така врожайна, що гріхом було б зоставляти її неуправною, треба заселити її хуторами. Я думаю, що це вдасться, бо січове братство — добра забезпека перед нападами бусурмана.

— Так,— згодився князь Богданко.

— Я думаю, що охочих на хутори на Запоріжжі найдеться доволі. У нас же вони не панські піддані, а вільні люди. Платити ж тільки мають невеличку данину на січовий скарб і в важній потребі січовикам оружно до помочі стати.

— Само собою,— каже кошовий,— хто любить волю та в кого є хоч трохи лицарського духу, цей кине панщизняну землю та піде до нас.

А князь Богданко:

— Не до смаку це буде панам на Україні. Кошовий розсміявся:

— Ха-ха-ха! Княже Богдане Ружинський, а що буде, як із твоїх посілостей усі вивтікають на Запоріжжя.

Князь Богданко відповів теж із сміхом:

— Ну, що ж, хай і так, зустріне мене спільна доля з польськими панами! — А по хвилі додав поважно:

— Ні, я цього не боюся. Не тому не боюся, щоб я гордий був на це, що в мене селянам добре, що я однієї віри й народності з ними. Але знаєш, на Запоріжжя, як-не-як,, піде тільки той, що не прив'язаний до рідного кута й до скиби рідної. Є такі в нашому народі меткі та підприємливі, що готові в світ за очі йти кращої долі шукати. Але є й такі, що нізащо в світі не кинуть рідного кута, клаптика рідного. Буде

терпіти нужду й знущання, а не кине, зубами триматиметься, як то кат жуть, рідного шматка землі. "Тут,— каже,— мій батько, дід мій, прадід працював, своїм потом і кров'ю цю скибу обливав, не кину ж я її другим на поталу. Хочу зложити кості мої в цій самій землі, де вони спочивають".

— А знаєш, друже, що мені ці люди більше подобаються, як од-чайдухи, що з легким серцем кидають рідну землю й нового пристановища собі шукають,— каже кошовий.

— Не так, батьку кошовий,— каже князь Богданко,— і одні, й другі люди нам потрібні. Так, потрібні нам і такі, як ті, що йшли зі Святославом Хоробрим на Болгарію, потрібні й такі, що враз із князем Ярославом Осмомислом загосподарювали рідну землю. На мою думку, тому не ми панами на своїй землі, тому наша земля не наша, що не стало в нас отих Святославових одчайдухів, що казали: "Де твоя голова, княже, там і наша!"

— Бачу, твоя правда, хоч не тільки це завалило нашу державу, але й незгоди та міжусобиці.

— Саме тому розбуяла так незгода, крамоли й міжусобиці, що не було кому схопити їх за чуба, отих незгідливців та крамольників, затратився лицарський дух, зостала тільки жадоба посідання та вживання. От причина,— сказав князь Богданко.

— Так, так,— сказав сумно кошовий. А князь Богданко говорив далі:

— Але я думаю, що в нас на Запоріжжі відродиться лицарський дух, оживе дух лицарів Святослава Ігоревича Хороброго. Зросте сила Запоріжжя, прибуде лицарів, а тоді ми станемо до, помочі всій українській землі й, дасть Бог, привернемо їй колишню волю, славу колишню. Знаєш, батьку кошовий, це моя мрія.

Колись туди на Тьмуторокань утікали князі-ізгої. Тепер туди утікає бездомне бурлацтво, теж ізгої зі своєї-несвоєї землі. А як їх тут сила намножиться, тоді ми, закріпивши тут свою державу, не підемо, як князі-ізгої, що йшли відсіля війною на братів і руїну ширили в рідній землі, але помічну руку подамо рідній землі й народові нашому.

— Мрієш, княже,— каже кошовий,— та я трохи інакше дивлюся на це! Ти бачив сьогодні, що все так легко пішло, що січове братство так легко пішло за нашими намірами. Та чи воно все так буде? Чи перший-ліпший зайдиголова не заведе розгардіяшу та не попсує найкращих планів і намірів. Де вирішує загал, там не все здорова думка горою, там улесливе, підхлібне слово скоріше припаде йому до вподоби, як правда й щира рада.

— І це правда, однак, коли провідник рішучий і вміє виробити собі повагу, то загал не піде на манівці, а піде все за ним.

— Так воно, так! Та як же ж мало таких провідників буває, на сотні літ, а то й на тисячу літ один.

Розійшлися. Кошовий пішов у свій курінь, а князь Богданко в свій. У курені довго розмовляв князь Богданко зі своїм братом Михасем, випитував його про всячину, про життя в Італії, про академію в Падуї, бо князь Богданко не їздив за границю. Він скінчив тільки науки в Острозі, тож дуже цікавило його шкільне життя за границею.

До вечері розмовляли вони. По вечері князь Богданко віддався своїм власним думкам:

— Ех, коб то мені вдалося зробити Запоріжжя могутньою кріпкою державою, а тоді Києву привернули б ми давню славу, він знову став би столицею великої Української Держави.

І далі сягає думка князя Богданка: 1 — Мій рід споріднений із Гедиминовичами, а через них із колишніми українськими князями, я маю право до київського престолу! Та це тільки мрія! Але чи мрії часто не стають дійсністю?

Такі думки думав князь Богданко пізно в ніч, поки сон не зморив його.

Кошовий Клим Сокольський мов відмолодів. Не гаяв ні днини, кинувся до будови січової церкви. Вибрав із-поміж запорожців щонайкращих теслів, а провід над ними віддав майстрові над майстри Іла-шеві Соломійчукові із Карпатської Верховини.

Мов юнак, бігав кошовий, сам доглядав роботи.

Стрункий, чорнявий Ілаш теж жваво забрався до роботи. Дуби на будову були готові. Над Дніпром, біля січового Коша стояло чимало вже обтесаних дубових колод на всяку потребу: на будову куренів, паланок, чайок. Частина з них мокла в Дніпровій воді, щоб стали твердіші та відпірніші. Оті дуби послужили тепер на будову січової церкви.

Велике було свято, як затягали підвалини під церкву.

Гетьман спровадив ігумена з Трахтемирова й багато ченців. Співали дяки поміж запорожців.

. В часі відправи запорожці стріляли з гармат, самопалів. По відправі кошовий запросив ігумена й ченців на "козацький обід" у свій курень.

Ігумен Полікарп сказав палку промову:

— Славне воїнство християнське, лицарство запорізьке! Невисказаною радістю сповнюється серце моє, душа моя радіє,

коли бачу, що ви; товариство славне, не тільки словами, але й ділами воїни Христові. Це, що ви рішили побудувати в серці Запоріжжя, в Січі Запорізькій Дім Божий, що ви будуєте його — найкращий доказ на це. Свята церква на Січі буде незаперечним доказом, що ви, товариство січове, воїнство християнське, оборонці благочестивої християнської віри. І ви справді Христове лицарство! Ви те плем'я славного народу руського, з насіння Яфетового, що за Володимира, святого володаря руського, боронили рідної землі перед усіма ворогами й разом з Володимиром хрестилися. Нехай же Всевишній благословить вашому побожному ділу, нехай має вас усе та всюди в своїй опіці; Пречиста Діва, Мати Господа нашого Ісуса Христа, що під її Покров віддали ви церкву свою. Хай росте, міцніє й процвітає лицарська Січ Запорізька на славу рідній Україні,, на добро народові рідному! Амінь.

Ігуменові й ченцяаі дякував довгою промовою писар Війська Запорізького Роман Ільницький, що то його запорожці прозвали Говорилом, тому що дуже любив говорити при всяких нагодах.

Раділи всі, та найбільше радів сам кошовий.

Він глядів , на місце, де вже зведені були підвалини під січову церкву, й говорив схвильовано:

— Така радість, така втіха, вдоволення таке в серці моєму. Наче й бачу вже, як з усіх куренів січове братство в церкву роями, мов та бджола, правцює. Ідуть Богові молитися, Бога величати. Ідуть усі, хіба недужі зостають у куренях.

— Але й вони з куренів мають вид на церкву, і до них долітають із церкви богослужебні слова відправи,— додав князь Богданко Ружинський.

— Авжеж,— притакнув кошовий, мов дитина радіючи,— авжеж! Усі спішать під Покров Пречистої Діви, Матері Господа нашого, всі зір туди звертають.

— Знамените місце вибрали ви під церкву,— признав ігумен. А князь Богданко каже:

— Це, що ти, батьку кошовий, згадав про Покров Пресвятої Діви, нагадало мені, що нам тріеба маляра, щоб розмалював іконостас та різьбаря. Чи ти, батьку кошовий, намітив їх?

— Маляра вже маю, а різьбар найдеться теж. Ти, Богданку, знаєш Якова Жулинського?

— Знаю! Ах, правда, він знаменитий маляр.

— А бачиш, навіщо нам шукати чужого маляра, коли в нас є свій січовик!

— Певно,— підтвердив князь Богданко,— я вже маю на приміті й різьбаря.

— Хто ж він буде? — спитав кошовий.

— Це Семен Хвилоненко, з Черкас родом,— каже князь Богданко,— різьбар хоч куди.

— Не знаю його,— каже кошовий.

— Він недавно на Січі,— відповів князь Богданко.

— Велю покликати його до себе. А з якого він куреня? . *

— Він із Платнирівського куреня.

Тут приступив до них князь Михайло Ружинський і каже зі сміхом:

"Славні хлопці, г Пани запорожці, Побачили вони Скирду сіна в полі.. Отаман каже: Оце ж, браття, церква!.." Кошовий і собі розсміявся: ~

— Ну, вже тепер це треба буде ні мені, ні іншому кошовому шукати скирди сіна в* полі. Буде в нас справжній Дім Божий, годі буде людям нас на посміхи брати.

До пізньої ночі пирувало Запоріжжя. На другий день із почестями відпровадили ігумена й ченців. Ігумен зоставив на Січі двох ієромонахів на січових священиків. Никон мав стати парохом січової церкви, а Петро — йому до помочі.

По січовому пируванні князь Богданко вже в своєму курені звернувся до брата князя Михайла:

— Сядемо тут у куточку та поговоримо. Ось ти вже чи не тиждень на Січі, а не оповів мені ні про себе, ні про те, що там тепер у нас на Волині діється, що в нашому Ружині чувати.

— А що діється на Волині? Зруйнували її татари доволі, були б іще більше зруйнували, коли б не дійшла до них чутка про твій напад на Крим. Завернули скоро, а все-таки чимало добра, бранців набрали. Каштелян волинський Василь Загоровський виступив був із полком шляхти проти татар. Татари розбили його. Сам пан Василь попався в полон.

— Його не було між визволеними бранцями, значить, татарам таки вдалося частину бранців провести в Крим,— каже князь Богданко.

— Видно, що так! Шкода каштеляна Загоровського. Не зазнав він добра ніколи. Нещасливий у родинному житті, а тепер, важко поранений, у татарський полон дістався, дрібні діти залишились без батька-матері. Бо хоч мати їх живе, та кинула чоловіка з дітьми.

Князь Богданко зітхнув:

— Всяке на Божому світг буває! Одні самі розлучаються, гріха, образи Божої не жахаючися, других лиха доля розлучає, як-от мене з Оленкою моєю! Справді, нещасний той Василь. Загоровський, багато нещасливіший від мене. Кинула його жінка з ненавистю в серці й ненависть до себе в його серці замість любові засіяла. А я гнівив не раз Бога наріканням, що мене нещасливим зробив, мою дружину любу татарам у полон віддавши.

— Так, брате,— каже князь Михайло,— ти щасливіший, багато щасливіший від Загоровського. В тебе не пропала надія віднайти жінку, й при Божій помочі, може, таки віднайдеш її.

— Я не трачу надії, жду нетерпляче повороту мого побратима Покотила, вірю, що йому вдасться попасти на її слід, меткий він та дотепний. А не судить Бог мені побачитися на цьому світі з моєю Оленкою, то бодай не згасає в моєму серці любов до неї. Не тільки не згасає, а щодень більшає й кріпне.

— Так воно, так! Віддалення скріпляє любов. От і я, як був на чужині, більше чув прив'язання до родини, так і тягнуло мене щось незриме до рідної хати, до ненечки, до вас обох. Мов на крилах, линув я до рідного дому, та не застав уже ненечки. Не міг дома довго всидіти та й пішов за тобою.

— Аз Кйриком ти не бачився?

— Думав із поворотом поступити в Краків, та годі було. Коли ми вже про Кирика говоримо, то скажу тобі, брате,— не погнівайся за це — недобре ти зробив, що згодився на його виїзд у Краків. Боюся, що відтам верне він чужий нашій вірі й народності. ,

— Признаюся тобі, Михасю, що й мене такі думки тривожили. Але він.наперся, і я вволив його бажання. Хоч знав, чого він наперся у Краків.

— Чого?

— Чого?. Дівочі сині очі заманили його туди. Закохався на смерть у дочці краківського каштеляна. Тому так бив на це, щоб піти на студії у Краківську академію.

— Лихо, Богданку! Піде частина нашої батьківщини в руки, чужі нашому народові. Набереться він там чужих звичаїв і поглядів, та ще й жінка перетягне його в чужий табір.

— Ха-ха-ха! — розсміявся князь Богданко.— Ще гарна Агата не жінка йому, ще багато води в Віслі поплине, нім вона йому жінкою стане. А може, дасть Бог, він отямиться.

— Ой ні, брате, не пустить вона його зі своїх.рук,— сказав журливо князь Михайло.

— Якось воно буде,— заспокоював його князь Богданко,— хай тільки Господь допоможе мені віднайти Оленку, вже я подбаю, щоб Ки-рика справити на добрий шлях. Я думаю його стягнути на Січ, щоб тут козацького звичаю навчився, навчився служити рідному народові, країні рідній.

X

Пильно наслухала княгиня Оленка на вістки про напад запорожців. Катерина все якось уміла вивідати про наступ отамана Богданка й усе доносила княгині.

— Дуже бусурмани поспускали носи,— говорила вона княгині,— тривожаться неабияк! "Цей шайтан Богданко,— кажуть,— готовий і сам Стамбул напасти, Великій Порті загрозити!"

Живіше, скоріше била кров у жилах княгині-невільниці.

— Ех, коби то знати, хто цей лицар Богданко?! Чи це він, чи він? — говорила княгиня.

— Це важко провідати, бо нема від кого,— говорила Катерина,— не попався бусурманам ні один запорожець у полон, і ніхто тут не знає, хто він! Кажуть "шайтан Богданко" тільки...

— Щось мені говорить, що це таки він, мій Богданко! Він шукає мене, метаться за мене на бусурманах.

— О, лютує він дуже, оповідають бусурмани, дуже! Кажуть, нікого не щадить, ні старого, ні малого. Козацтво в пень рубає всіх,— оповідала Катерина.

— Бідні, бідні діти! Що вони винні,— заголосила княгиня Оленка з жалем,— того не повинні робити, це вже нелюдське, це гріх!

— Нелюдське воно, правда,— каже Катерина,— але чи татари інакше роблять, як нападуть на Україну. От і в пісні співається: "Зажурилась Україна, що ніде прожити. Витоптала орда кіньми маленькії діти!" Це тільки відплата бусурманам за наші кривди!

— Ні, Катре, таки воно так не повинно бути. Бусурмани так роблять, бо вони бусурмани; а запорожці християни,— сказала княгиня Оленка й

зітхнула.— Лицаре Богданку, коли це ти мій милий, то зле дієш, не буде добра з цього, не дасть тобі Всевишній визволити мене, не дасть, бо проливаєш невинну кров діток.

/ І відразу на душі в неї стало так важко, сумом навіяло чоло. Замітили це обидві невільниці та кажуть:

— Княгине-пані, ви знову посумніли! Годі сумувати! Може, воно й не все правда, що бусурмани говорять. А хоч би й так, то нема ради, війна війною, на війні в чаду крові людина дичіє!

— Правду кажеш, Катрусе, й не раз, може, отаман і був не винен, бо не у силі спинити розгону здичавіння. Але все-таки йому приписують всю вину, бо він отаман.

Іншим разом прибігла Катерина весела, як ніколи:

— Княгйне-пані! Великий сум між невірними. Отаман Богданко зайшов дорогу татарам, що вертали з походу на нашу Волинь, і всіх їх вибив до ноги! Кажуть, ні одна жива душа бусурманська не вийшла — всі попадали під козацькими шаблями.

— А не чула ти, де гуляє тепер отаман Богданко?

— Кажуть, несподівано, мов той дух, появляється на Криму то тут, то там, не дає спокою татарві.

— Ах, коби якось довідався, що я тут,— закликала княгиня Оленка, та по хвилі наче отямилася: — Та що це я! А може, це зовсім інший Богданко, зовсім чужий мені лицар.

— Як би не було, княгине, він гідний, щоб ми всі з дякою згадували його. А коли б тут появився, то чи це ваш чоловік, чи ні,— старався б визволити нас, бо для запорожця кожен рідний, хто з України.

— Твоя правда, Катрусе, а все-таки я бажала б, дуже бажала б, щоб цей лицар був ніхто інший, тільки мій милий, мій коханий Богданко...— говорила княгиня.

І потонул^ в мріях:

Він, її Богданко, з великими козацькими відділами облягає Аслан-Кермень, б'є з гармат, проломлює дужі мури, козацтво вдирається всередину города, вривається в гарем і поривае її. А що потурнак Пшерембський?! Він у страху благає пощади в її Богданка. Богданко не вбиває його, а в'яже й бере з собою на Січ, щоб там покарати зрадника, потурнака... _ Так мріє вона, так малює їй уява невідому буду чину...

Аж тут отворилися двері, й перед її очима стає дійсність, теперішність — Пшерембський. х

Увійшов з якоюсь дивною усмішкою:

— Здорові були, княгине, як вам живеться. Вдоволені, що я так довго не докучав вам своїм видом?

Княгиня Оленка сиділа непорушно й ні словечком не обзивалася. А Пшерембський говорив далі: ,т

— Не докучав я тобі, княгине, своєю особою, щоб показати тобі, що з любові до тебе готовий я на найбільшу жертву. Дуже, дуже тужив я за твоїм видом, милостива княгине, стримував себе. Я говорив собі: "Хай заспокоїться, бідна, хай пізнає, що я їй щирий друг, що добра їй бажаю. Я ждатиму нагоди, коли вона сама пізнає, що я тільки для неї хочу жити!"

— Не хочу я, не бажаю, щоб ти посвячував своє цінне життя для мене,— відповіла княгиня Оленка з відтінком погорди й наруги в голосі, — не хочу!

А він говорив далі:

— Я й сьогодні був би не показувався ясній княгині на очі, однак змушений. Я прийшов принести тобі радісну вістку, що твій, князь Богданко на чолі чималого відділу запорожців напав на Крим і страшно, жорстоко знищив його, вигубив населення.

Не стрималась княгиня Оленка, закричала радісним голосом:

— Так, це таки він, цей отаман Богданко — він, мій чоловік, він, мій милий!

Потурнак вп'ялив" у неї очі та каже повагом:

— Так, це він! Зруйнував Крим, нагарбав багато здобичі й гарних татарок у полон набрав та вернув на Січ. Про тебе, видно, забув, бо не пробував навіть підійти під Аслан-Кермень.

Княгиня скрикнула:

— Ах! — а потім тихо, ледь чутно спитала:"— Вернув уже на Січ?

— Так, вернув,— відповів він,— бачиш, ти йому вірна, ти любиш його, а він, очевидно, й не думає про тебе. Нащо йому ти, коли він тепер на січових зимовиках може мати Бог зна скільки любок. Що не думає про тебе, це певне, бо коли б думав, не минув би Аслан-Кер-меня. Якби я був на його місці, то я гори перевернув би, щоб найти тебе, пані! А він? Може, й потужив трохи, а потім, певно, потішив себе українською приповідкою: "Цього цвіту по всьому світу" та чкурнув на Січ слави добувати. Жаль мені тебе, княгине, дуже жаль! Я довго вагався, чи повідомити тебе про побут на Криму твого Богдана. Признаюся тобі, я був певний, що він прийде під Аслан-Кермень, і приготувався до оборони. Та, бачиш, воно зовсім непотрібно було... Бувай здорова,

княгине, не хочу в твому смутку й жалвэ дратувати тебе своєю, особою. Лишаю все часові, час найкращий лікар.

Сказав, поклонився, вийшов...

Тільки він вийшов, а вона впала на диван і голосно, голосно заридала:

— Забув мене, забув, покинув, вирікся мій Богдан! Другу знайшов собі!

Аж тряслася вся від спазматичного плачу. Прибігли невільниці до неї:

— Княгине-пані! Щ6 з вами, що вам? Заспокійтеся, заспокій-теся,— просили.

А вона, нещасна, ридає, аж заходиться:

— Покинув,., забув,., відрікся... мене.

— Що вам, пані, що говорите? — заспокоювали її невільниці.— Хто покинув?

— Хто? ї ви ще питаєте?! Хто покинув? Він, мій Богдан, покинув мене, забув! Ох, я нещасна, тисячу разів нещасливіша від вас,— лебеділа вона й била головою до землі та рвала собі волосся.— Нещасна, нещасна! Боже милосердний, навіщо держиш мене на цьому світі!

Дівчата її потішали: (

— Пані, пані! Княгиненько наша, заспокійтеся! Що це ви? Відкіля ви знаєте, що покинув?

— Покинув, покинув, пішов із Криму, навіть не шукав, не питав з<а мною!

— Пішов із Криму? Відкіля ви,.пані, це знаєте? Цей ваш кат, потурнак сказав вам?

— Так, він сказав! ПрийшЬв сповістити мене, натішитися моїм болем. Я й не йняла б віри, але бачу, що його правда, бо появився б був тут, коли б думав визволити мене...

— Княгине-пані, а як не знав, що ви тут?

— Ну, так! Цього міг не знати, але ж повинен був не кидати Криму, поки не довідається. Ні, ні! Це вже певне, він забув мене, відрікся! Може, й іншу найшов собі...

— Якби найшов іншу, то чого йшов би на Січ? — каже Катерина.

— Цього я не знаю! Мабуть, жадоба лицарської слави загнала його туди. Та як би не було, одно певне — він забув мене, кинув мене...

Л знову упала на диван із голосним риданням. Ніяк не могли заспокоїти її.

Під вечір дістала княгиня сильну гарячку, роздягли її, поклали в постіль.

Вона стала марити, зривалася з постелі й кликала:

— Богдане, Богданочку, ти не любиш уже мене, покинув, забув! А я тобі вірна, вірна, терпіла муки, знущання терпіла! Ти погордив мною, зламав присягу, що вірний будеш мені аж до смерті...

А потім щораз голосніше: ~*

— Бачу, бачу, він другу обіймає, пригортає до серця, голубить! Ти, розлучнице, віддай мені його, він не твій, він мій, віддай, віддай, бо очі видру тобі...

І зривалася з простягненими руками, з розчепіреними пальцями.

— Видру очі, задушу, задушу!!!

Сповістили Пшерембського. Він стривожився, велів покликати зараз лікаря-грека...

Лікар прийшов, оглянув.

— Це нервова недуга! Якесь страшне потрясіння, страшенний біль звалив її,— сказав.

— Лікуй, вилікуй її,— благав Пшерембський,— я не пожалкую грошей.

— Тут ліки небагато поможуть! Час і спокій тут найкращі лікарі,— відповів старий лікар.

Але приписав ліки на заспокоєння й обіцявся щодня навідуватися. Шостого тижня прийшов перелом у недузі.

— Молоде, здорове тіло перемогло недугу,— сказав лікар,— та все ж таки, щоб недуга не вернула, треба її дуже берегти. їй треба повного спокою, щоб ніщо її не тривожило...

— Буду старатися, щоб вона мала повний спокій, щоб ніхто й ніщо не тривожило її,— запевняв Пшерембський лікаря, а в душі думав: "Виходить, що я є причиною її важкої недуги! Не треба було мені говорити їй про відхід її чоловіка. Та я думав, що вона вже досить підготована, що вістка про відхід Ружинського кине її в мої обійми. Занадто вона ще любить його. Треба мені знову довший час не показуватися їй на очі".

Покликав до себе Оксану й Катерину та каже їм:

— Доглядайте княгиню, сповняйте її волю ,та про все, як із її здоров'ям, про це, як поводиться, що думає, про все будете доносити мені. Як княгиня при вашому догляді прийде до здоров'я й прихилиться серцем до мене, то я вас щедро нагороджу й волею обдарую.

Невільниці поклонилися баші-потурнакові низько та й кажуть:

— Все постараємось робити по вашій волі, пане! Та коли вийшли, каже Оксана до Катерини:

— Буде він чекати, щоб я княгиню перемовляла для нього, до страшного суду.

— Та й у мене не діждеться,— сказала Катерина. А як прийшли до княгині, все оповіли їй.

Бліда ще була княгиня Оленка,, виснажена, та вже сили вертали їй.

Спокійно вислухала вона та каже:

— Даремна була б ваша праця, даремний ваш труд, хоч як ви старалися б, не перемовили б мене. Не прихилиться моє серце ніколи до нього, до потурнака. Нелюбий він мені був і тоді, коли ще був християнином, тим більше нелюбий тепер, коли вирікся віри Христової. Він, правда, каже, що зробив це з любові до мене! З любові до мене вирікся Христа, з любові до мене спалив двір, полонив мене, зробив мене нещасною...

— Він, княгине-пані, таки дуже, дуже любить вас,— говорила Оксана.

— Хай любить, хай ненавидить, що мені до цього,— відповіла різко княгиня.

— Та я не до цього говорю, княгине-пані, щоб вас привертати до нього. Я тільки кажу, як воно є...

— Я знаю, любі мої товаришки,-1— перебила княгиня,— я знаю, що ви мені прихильні. Щодо Пшерембського, то я сама ще перед недугою думала над цим, що велика мусить бути його любов. І жаль мені його ставало. Та чи я винна тому, що він залюбився в мені, чи винна я, що не можу його любити?

— Авжеж, що ні! — притакнула Оксана.— Кажуть люди: "Серце не навчити!" І так воно справді.

А княгиня говорила сумно:

— І хоч, може, мій Богданко справді забув мене, може, вже другу любить, та поки мого життя, не перестану бути йому вірна, не зломлю присяги, даної перед Богом у церкві, ніколи!

— Княгине-пані,— говорила Катерина,— не думайте над цим, не ломіть собі цим голови! Вас князь, напевно, не перестане шукати.

Коли тепер відійшов, то, видно, мусив відійти. Отаманові війська годі тільки про себе думати, мусить думати й про військо, на те його отаманом зробили.

— Правду кажеш, Катрусе,— притакнула княгиня,— отаман не свій пан, він мусить свої справи позаду зоставити, а думати й дбати про повірене йому військо, про загальні справи. Очевидно, годі було запорожцям довше в Туреччині гуляти, треба було вертати на Січ.

Нараз із вулиці пронеслися звуки пісні. Якийсь могутній голос співав, і пісня щораз виразніше вливалася в кімнати гарему.

— Хтось співає,— сказала княгиня,— слухаймо. Виразно вже чути було слова:

Стару неньку зарубали, А миленьку собі взяли. Гей, сідлай, хлопче, коня/ Коня вороного, Татар швидко доганяти, Миленькую одбивати...

— Та це ж наша українська пісня! — скрикнула Оксана.— Видно, якийсь невільник українець співає її.

А княгиня повторила:

— "Стару неньку зарубали, а миленьку собі взяли" — це немов про мене! Неньку Богданка зарубали на моїх очах... Ех, коби довідатися, хто це співає.

Оксана зірвалася:

— Я скажу Алі, він побіжить і довідається. Він для вас усе зробить, княгине.— І вибігла../

А Катерина говорила:

— Цей євнух Алі для вас, княгине, в вогонь скочив би. Він говорив мені, ненавидить башу за те, що знущається над вами. Коли б він міг, то поміг би вам до втечі. Я спершу думала, що він так на хитрощі бере,' але ні, він щиро говорив, з очей пізнати було.

— Може, й придасться ще нам,— сказала княгиня. За хвилю вернула Оксана й сказала:

— Побіг Алі. Я йому розповіла, що княгиня чула, що якийсь чоловік співав дуже гарну пісню, і хотіла б знати, хто це співає. А він каже: "Я зараз довідаюся!" — та й побіг.

Недовго тривало, вернув Алі, княгиня веліла покликати його до себе. Був це Молодий іще хлопчина, гарний з лиця.

— Ну, оповідай, хто цей чоловік, що так гарно співає.

— Це чудний чоловік,— відповів Алі,— він мусульманин, зодягнений гарно, як багатий турок, говорить гарно по-турецьки; а вміє й чужі мови. Я його питав, що це за пісню співає. А він каже: "А навіщо тобі знати?" А я йому кажу: "Мені не треба, але моя пані чула цю пісню й сподобала собі, доконче хоче знати, хто ти, що співаєш цю пісню".

— А що ж він на це? — перебила княгиня. ■

— А він: "Це німецька пісня". А потім додав: "А хто твоя пані буде?" Я оповів йому, що знав. А він дуже пильно слухав, а коли почув, що пані недужа, каже: "Скажи, що я маю ліки, які можуть вилічити Її". Ось я з цим і прийшов.

— А він що? Куди пішов?

— Він нікуди не пішов, він жде на відповідь, чи куплять у нього ліки.

— То піди та скажи, хай продасть ці ліки. Але що я говорю,— в мене ж нема грошей,— сказала княгиня,— а я так бажала знати, що це за нудний такий чоловік, отой лікар чи знахар.

— Пані,— каже Алі,— я пішов би до баші, щоб дав гроші, але його нема дома, поїхав до міста. Так я позичу своїх грошей, а баша віддасть мені.

І вибіг, не чекаючи на відповідь.

Як він відійшов, каже княгиня до Оксани та Катрі:

— Тут щось є! Він співав українську пісню, а казав Алі, що це німецька. Та й із цими ліками щось чудне. Як так напоготові й ліки в нього на мою недугу? Тут щось є.

— Воно справді дивне,— притакнула Катря,— він дарма не крутився попри дім баші. Я догадуюся, та боюся казати.

А княгиня Оленка:

— Догадуєшся, як і я, що це може бути посол від мого Богданка. Чи так?

— Так,— притакнула знову Катруся. Вбіг Алі.

— Ось дав тую плящинку й написав на картці, як заживати цей

лік.

— Давай картку,— сказала княгиня й наглим рухом вирвала йому з руки картку.

Алі говорив далі:

— Він, отой лікар, казав, що прийде за три дні знову під дім баші довідатися, чи його лік допоміг. Як не допоможе, то він дасть інший.

— Добре,— сказала княгиня,— можеш відійти.

Алі поклонився низько й вийшов, а княгиня, що аж горіла з нетерплячки прочитати лист, не заглядала в нього тільки тому, щоб при Алі не зрадитися нагальним зворушенням. Тепер упала на диван і стала читати:

— Наш лист,— скрикнула,— наш, кирилиця! І стала читати тихо:

"Ясна княгине! Я вже від півроку шукаю місця твого добуту з по-ручення князя Богданка Ружинського. Щойно два дні тому довідався я, що баша Аслан-Керменя — це потурнак Пшерембський. Я побратим князя Богданка й зобов'язався йому віднайти тебе, княгине. Щоб легше дістатися, я переодягнувся за бусурмана й удаю лікаря* У пля-щині не ліки, а звичайна вода. Запорожець Опанас Покотило".

Сёрце в княгині Оленки забилося швидко-швидко.

— Він таки не забув про мене, любить мене, як любив, старається — визволити мене. Мушу; мушу почути щось більше про нього, про Богданка, щось більше. Три дні ждати, Боже, як довго! Та ждатиму, ждатиму терпляче! Дякую Тобі, Всевишній, за ласку Твою, що не кинув Ти мене на чужині, в неволі, що дав мені сили витерпіти.

І вже рада та весела каже до Оксани та Катрі:

— Гей, подруги мої любі, я щаслива, дуже щаслива, це йро Бог-даночка вістка. Він послав свого побратима, щоб шукав мене. Хитрий мусить бути цей його побратим. Півроку шукав мене переодягнений за

турка і таки попав на мій слід. Мушу від нього щось більше почути про Богданка. Радьте мені, подруженьки мої, як це зробити, як влаштувати, щоб я могла з ним бачитися.

Обидві молодиці призадумалися, аж вкінці, каже Оксана:

— Княгине, вам треба знову важко занедужати, удати недужу. А ми намовимо Алі, щоб сказав баші, ніби знає лікаря, який вміє лікувати й найважчі недуги. Він і приведе цього запорожця.

Кинулась княгиня обіймати Оксану:

— Розумненька моя, як ти це гарно придумала! Так зробимо, так! Так буде найкраще! Як тільки Пшеребський появиться в замку, я знову важко занедужаю. А ви обидві вже відтепер обробляйте Алі.

— Вже ми його перемовимо на наш бік. Він, княгине, для тебе все зробить.

На другий день Пшеребський вернув у замок. А третього дня княгиня знову важко занедужала. Так сповістили башу Катерина й Оксана.

Алі зголосився, що знає лікаря, який лікує найважчі недуги.

— Кажуть про нього,— впевняв башу,— що він таких, що вже над гробом були, приводив до здоров'я.

— То приведи його зараз! — наказав.

Алі вийшов і скоро вернув та каже, що його тепер немає дома, але пополудні буде тут.

Баша нетерпляче дожидався лікаря... Пополудні знову почули перед замком пісню:

Ой Богдане, Богдане^ запорізький гетьмане,

Та чого ж ти ходиш в чорнім оксамиті? Алі вибіг на вулицю.й привів "лікаря".

— .Лікарю,— каже баша,— коли привернеш здоров'я недужій, так я тебе озолочу.

— Заведи лікаря до недужої,— наказав баша Алі, а сам подумав,— не піду там, щоб не дратувати її. В себе чекатиму лікаря, щоб сказав мені про її здоров'я.

І каже до Покотила:

— По оглядинах, лікарю, зайдеш до мене та скажеш мені, що їй хибує і чи скоро буде здорова.

Алі повів Покотила в гарем. <

300 '

Нетерпляче дожидалася княгиня Оленка Покотила, нетерпляче очікував зустрічі й Покотило, щоб упевнитися, чи це справді княгиня Ружинська, жінка його побратима.

Як увійшов у кімнату й поклонився, відразу питає:

— Я тільки одне хочу знати, пані, чи ти княгиня Ружинська, жінка мого побратима?

— Так,— відповіла княгиня.

— Тепер не дивуюся побратимові, що так залюбився в тобі, княгине, що й Січ-матір покинув для тебе,— сказав і додав,— вертаю до нього з веселою вісткою, а потурнак Пшерембський, баша турецький, нехай сподівається скоро гетьмана Богданка в рості враз із запорожським лицарством.

І каже княгиня на це:

— Чи не міг би ти, козаче, приготувати мені втечу із моїми подругами? Тоді не треба із-за мене проливу християнської крові.

— Ні, княгине, я вже теж думав над цим, це не поведеться. Добре стережуть бусурмани замку.

— То хай уже буде й так, як Ти кажеш! Дожидатимуся терпляче приходу мого любого Богданка. Та заки відійдеш, сміливий козаче, розкажи мені про Богданка.

Покотило оповів коротко все про князя Богданка від його другого приходу на Січ.

Поклонився і вийшов. Алі повів його в кімнати баші. Пшеремб-ський ходив по кімнаті з кута в кут. Коли Покотило увійшов, спитав коротко:

— Ну що ж?

— Нічого небезпечного, башо. По моїх ліках завтра вже буде твоя пані здорова.

Пшембський зрадів:

— Дякую тобі! — сказав і подав йому мішечок із грішми,— це твоя нагорода!

Покотило подумав: "Придасться на дорогу, бо вже мої засоби вичерпуються".

— Хай великий Аллах має тебе в своїй опіці, башо,— вийшов. "Тепер мерщій на Січ",— подумав.

А княгиня Оленка щиро молилася Богові, щоб допоміг Богданкові визволити її з неволі.

XI

Вдарили морози, а там і білий сніг покрив усю Січ-матір. Окопи, і острокіл, і вежі, і курені, і нова церква січова забіліли снігом. Міріадами дрібненьких самоцвітів миготіла вся Січ у промінням зимового сонця.

Вже запорожці більше по куренях сидять. Обсядуть курінну люльку та курять. А ці курінні люльки — чималі посудини на лад турецьких.

А в них повно затичок. Хоче запорожець курити, то виймає затичку, в отвір встромлює свого цибуха та й тягне дим, біля люльки присівши.

То так пообсідають навкруг люльку й курять разом. Тільки жартами та дотепами й грімким сміхом переривають куріння. Часом хтось що-небудь оповідає, часом на бандурі хтось приграває та приспівує. Горою диму хмари, хмари, аж сиво в курені, а долом чути пакання, а там і голоси та сміхи. Тільки час від часу чути: ,'

— Кашоваре, чортів сину, тютюну вже в люльці немає! Давай, не жалій, не скупися, не своє даєш, а січове добро.

І кашовар слухняно натолочує люльку тютюном, бо його обов'язок і про люльку дбати.

Ось так минають запорожцям дні за днями, й не оглянулися, а тут уже й Різдво.

Величаво святкувало Запоріжжя року Божого 1575 Різдво Христове.

І не диво! Це ж уперше, як Січ-мати стоїть, святковано його богослужінням у січовій церкві. Вся церква набита чубатими запорожцями, всі в нових кунтушах, в сап'янцях дорогих. Попереду кошовий зі старшиною. Хиляться чубаті голови, новонародженому Цареві світа кланяються. Несеться грімкий спів у честь новонародженого Спасителя людства, куриться дороге кадило. А лиця сивовусих запорожців сяють радістю. Здається, так і чути горою понад чубатими головами воїнства християнського спів ангелів, що лунав над вифлеєм-ським вертепом: "Слава во вишніх Богу!.."

Поважні та радісні розходилися запорожці з церкви по куренях своїх.

А князя Богданка ждала в курені нова радість — вернув із Криму побратим Покотило.

Обидва побратими кинулися в обійми й довго так стояли. А в князя Богданка в грудях його лицарське серце так билося, мов молотом ударяло.

"Гей, чи веселу вістку приносить мені побратим мій, чи віднайшов Оленку, чи живе ще там голубка моя?" — тривожиться князь Богданко. Та немає чомусь у нього сили, відваги першому запитати.

Аж побратим Покотило сам озвався:

— Та бо ти, Бргданку, навіть не питаєш мене, з якою вісткою я приходжу.

— Словами не питаю, — відказує князь Богданко,—бо тривога голос у мене відняла, та серце питає, не чуєш? Говори,., знайшов?!

А Покотило звільнився з його обіймів та каже:

— Авжеж, віднайшов. На те я йшов, щоб знайти.

— Кажи, чи жива, здорова?!

— Постривай, сядемо, оповім тобі все. Жива, здорова, хоч була дуже недужа.

Посідали, а князь Богданко наглить:

— Оповідай, де вона, далеко?

— Який же бо ти! Я все ладом оповім тобі,— каже повагом Покотило.

І оповідав:

— Як я з тобою розійшовся, то довго тинявся, допитувався, шукав. Усе дарма, ніяк не можна було довідатися ні про Пшерембського, ні про Оленку. Увесь Крим обійшов, а потім і в сам Царгород подався. Ніде ні сліду. Питаю за Пшерембським, кажуть: "А в нас чимало потурнаків, що покинули віру джаврів, а прийняли закон пророка Магрмета. їх багато навіть на високих становищах, бо цінить їх і нагороджує падишах. Та хто з них цей, що ти його шукаєш, годі знати, бо ніхто в нас не питає, відкіля такий навернений прийшов та як називався колись". І я вже почав сумніватися, чи вдасться мені віднайти потурнака Пшерембського. "Буду пробувати питати за самою княгинею Оленкою

Ружинською,— думав я,— так, може,, скоріше попаду на слід". Ба, але як попасти, невольниць із України в Криму та в Туреччині сила-силенна. А годі мені *в бусурман питати за княгинею, бо зараз здогадалися б, що тут щось непевне. Питав я невольників і невольниць, хоч як воно тяжко зустрінутися з ними. Аж одного разу в Царгороді прчув я козацьку пісню. Тоді пригадалася мені зложена на Січі пісня про тебе, Богданку. "А що, як я заспіваю цю пісню й вона, Богданкова дружина, почує її. Може, здогадається, чому я цю пісню співаю.

— І здогадалася? — перебив йому князь Богданко.

— Стривай, усе ладом розкажу,— заспокоював його Покотило,— співав я цю пісню в Царгороді, співав по інших містах, та все дарма, ніхто не звертав на мою пісню уваги. Хіба бусурмани часом чудувалися: "Що ти, мусульманин, якусь чужу, незрозумілу пісню співаєш?" А я їм на це: "Це німецька пісня, навчив мене один німець-лікар, що мені в ясир попався був. Він казав, що вона чародійна, помагає на всі недуги. А в мене, бачиш, голова болить, то я її співаю".

Князь Богданко не стримався, розсміявся:

— Ха-ха-ха! А не прохали в тебе, щоб ти навчив їх цієї німецької пісні?

— Чому ні, прохали!

— А ти що?

~г— А я їм їх триклятим письмом понаписував усяку нісенітницю, щоб тільки до складу було та під голос пісні підходило. Ось, приміром, таке: "О, боха, боха, доне, доне! Запо ріжо готомони! Тачо тічо ходжа чорноока міті..."

— І вони вчилися цього? — питав князь Богданко зі сміхом.

— Чи я знаю, я їх більше не бачив, я на тому самому місці вдруге не був. Та слухай далі. Дж якось провідав я, що в^Аслан-Кермені комендантом потурнак. І думаю собі: "Ану ж це буде той ворог мого побратима Богданка?" Не гаючися, манджаю в Аслан-Кермень. Насамперед оглянув Я" добре увесь город. Бо може, думаю собі, пізніше придатися. Турки, бач, дуже горді на цю свою твердиню. Кажуть: "Тепер хай приходить і десять Байд Вишневецьких, то не здобудуть уже його!" І справді, сильно укріпили город.

— А ми таки збуримо його,— сказав самовпевно князь Богданко. А Покотило говорив далі:

— Коли я оглянув укріплення города, пішов під замок. А знаю вже добре, як у мусульманських домах розложені кімнати, де міститься звичайно гарем. Ходжу собі та співаю пісню. Аж за хвилю вибігає молодий прислужник турок та кличе мене, питає в мен£, що це за пісню я співаю. Я йому кажу, що німецьку, та питаю, навіщо йому знати, що це за пісня. А він каже: "Мені не треба, тільки моя пані, улюблена жінка баші, чула, як ти співав і сподобала собі пісню та послала мене до тебе".

Князь Богданко завмер, слухаючи:

— Говори, говори,— казав.

— Я спитав у нього, хто його пані. А він мені каже, що його пані не тутешня, а християнка. Та й баша, каже, звідтам, але він уже мусульманин, а вона ще невірна, ще християнка. Але дуже гарна й добра, баша пропадає за нею, та вона тепер дуже недужа. Як почув я таке, та й кажу: "Біжи, скажи своїй пані, що я маю лік, що допомагає на всякі недуги". Слуга побіг, а я тим часом написав на картці, хто я та кого шукаю, щоб дала відповідь, хто вона. Потім набрав у плящинку води. Коли слуга вернув, я передав йому лист і плящинку й кажу: ,"Тут ліки, а тут припис, як їх уживати!" Ще й додав я, що за три дні прийду довідатися, чи помогли мої ліки.

— І ти міг аж три дні ждати на вістку, хто вона? — зчудувався князь.

— Ну, бачиш,— відповів Покотило,— й мені було важко чекати три дні, та інакше годі було. Інакше я міг стягнути на себе підозріння* І на неї також, коли вона твоя жінка.

— То й так було дуже небезпечно, коли це була б не вона, а дістала твого листа. .

— Ну, ні, бачиш, я уже знав, що вона з нашої країни, що й він — відтіля, то я був майже певний, що це Пшерембськйй і твоя Оленка.

— Оповідай далі.

— За три дні прийшов я, а слуга веде мене до самого баші. І оповідає мені, що його пані вже приходить до здоров'я, але вдає недужу перед башою, щоб зі мною бачитися. З цього пізнав я, що слуга по боці пані, й пішов сміливо до бащі. Баша велів слузі завести мене в гарем до недужої й там я...

— Що там? — перервав йому князь Богданко.

— Який бо ти! Там я пізнав твою Оленку. І сказав їй: "Тепер не дивуюся, що мій побратим для вас, пані, голову втратив!" От і все,— закінчив Покотило.

— А вона нічого не говорила, не переказувала? — налягав князь Богданко.

— Вона? Вона хотіла, щоб я зараз уможливив їй втечу, та я вибив їй це з голови. Сказав, що воно ніяк неможливе, й запевнив її, що ти прийдеш ураз із запорізьким козацтвом і визволиш її.

— Авжеж, що прийду й визволю її й усіх християн-невільників, що там будуть,— сказав палко князь Богданко й кинувся знову обіймати та цілувати побратима.— Дякую тобі, з усього серця дякую тобі, побратиме мій вірний, дякую за всі труди, за посвяту твою,— говорив раз у раз князь Богданко.

— Пусте, побратиме, ти для мене те саме зробив би. Тільки я не з тих, я не дам себе замотати ніякій чарівниці в сіті,— відповів Покотило.

— Хто знає! — відповів уже зі сміхом князь Богданко.— Не кажи гоп, поки не перескочиш. Поживемо — побачимо.

— Добре! Поживемо — побачимо,— заговорив Покотило.

Весело пройшли Різдвяні свята, хоч надворі така стужа була, такі морози, що й старі діди-заиорожці не затямили. Вже ось-ось і Новий рік. А Новий рік на Січі, відколи Січ стала над Дніпром, велике свято! Бо ж тоді скликалася запорізька рада, що на ній всякий курінь обирав собі на весь рік отамана й кухаря. Потім усі курені разом обирали кошового отамана та всю кошову старшину. На цій новорічній раді ділили й запорізькі вольності: землі й річки до вжитку кожному з тридцяти восьми куренів.

Тому велике було свято на Запоріжжі — Новий рік.

Вже заздалегідь приготовлялися запорожці до Нового року, намічали людей на нову січову старшину. Не раз із-за цього доходило до сварів, а то й до бійок. Сливе кожний курінь мав свого кандидата на кошового й у гуртових сходинах, найбільше в шинках Гасан-Баші, стояв за ним та погрожував противникам, що силою змусить їх вибрати того кандидата.

Ведмедівський курінь, що в ньому князь Богданко був курінним, конче хотів, щоб кошовим став їх теперішній курінний. Та сам князь Богданко не хотів ніяк цієї почесті.

— Ні, товариство, що не кажіть, я не здатний на кошового, я до шаблі. В бою проводити запорізьким лицарством — то так, але в коші буйними головами — то вже ніяк. Скажіть мені, чим Сокольський лихий? ,

— Не лихий він нічим, гарний із нього кошоЬий, та бачиш, воно так, що мітла замітає добре, поки нова, а як стане драпакою, то вже ні до чого. А ми не хочемо, щоб наш Сокольський та драпакою став, хай спочине. А через рік, може, знову виберемо його на кошового,— каже Охрім Гук,

— Добре, добре каже Гук,— загув увесь Ведмедівський курінь. Задумався князь Богданко, а по хвилі каже:

— А от що, товариство! Коли хочете щадити Сокольського, то, на мою думку, на його місце буде Данило Павлюк, курінний Канівського куреня.

— А справді,— згодився весь курінь,— канівці хвалять собі його, кажуть, що гарно веде курінні справи.

— Коли гарно веде курінні справи, то й кошові поведе гарно,— каже князь Богданко,— я його добре знаю, він розумна голова, не в тім'я битий.

— То ходімо до канівців, поспитаємо, кого вони мають на приміті. Ведмедівський курінь гуртом повалив під Канівський курінь. Чу-

дуються канівці, чого це ведмедівці сунуть під їх курінь.

— А чого ви до нас,— кричать канівці ведмедівцям вже здалека,— чи битися, чи миритися?

— Наразі ні одне, ні друге. Маємо до вас справу. А що з цього вийде, то побачимо, чи нам битися, чи миритися,— відказує князь Богданко за свій курінь.

— А яка ж це справа? — питає курінний Павлюк за свій курінь.

— А хочемо спитати вас, кого ви намітили на кошового? — каже князь Богданко.

— Ми ще нікого, а ви намітили вже? — питають канівці.

— Еге ж, намітили,— відказують ведмедівці.

— Кого ж, кого? — питають канівці.

— Таки вашого курінного,— каже князь Богданко. А курінний Павлюк уже й шугнув у курінь. Сподобалося це канівцям, що ведмедівці за їх курінним.

— Коли ви за Павлюком, то ми тим радше,— відповідають. А князь Богданко:

— Та нас із обох куренів замало, щоб він вийшов кошовим. Треба старатися перетягнути на наш бік інші курені.

— Гаразд, кинемося разом із вами між товариство та через два дні всі курені підуть за Павлюком,— каже Онисим Черевик, кашовар Ведмедівського куреня.

— Так воно, тільки не гаймо часу й уже сьогодні берімося за діло,— каже князь Богданко.

— Ану, всі жужмом до Гасан-Баші, там застанемо козацтво з усіх куренів,— закликали ведмедівці.

— На Гасан-Башу, на Гасан-Башу,— гукали канівці. Всі подалися до Гасан-Баші.

А там справді гамірно, хоч зима.

Розбрелися обидва курені по шинках гуртами.

— Добре дбайте, щоб по-нашому вийшло, хай із Новим роком ніхто інший, а Павлюк у нас кошовим буде,— каже князь Богданко. І подався з Покотилом у шинок Кривого Опанаса, що стояв посередині Гасан-Баші. Тут мали приходити й поодинокі гуртки та звідомляти князя Богданка, чи добре йде справа, кого ще інші курені висувають на кошового.

— Шкода мені Сокольського,— каже князь Богданко Покотило-ві,— добрий із нього кошовий, але, може, справді, хай один рік собі спочине.

Певно, що так! Павлюк добрим кошовим буде,— каже Покотило.— Я певний, що він теж твоєї ради все послухає, як і Сокольський. . .

— Дай Боже, бо мені тепер треба кошового, щоб пішов мені на руку, щоб не противний був походові на бусурман.

— — А цьому не буде противний ніякий кошовий, бо знає, що тільки й його кошовування, якби станув проти походу на невірних. Уся Січ була б проти нього.

— Це правда! Та мені не про це йде, а про те, щоб помічний мені був кошовий у приготуваннях до походу. Бо знаєш, на словах для товариства можна бути за походом, а ділом проти,— роздумував князь Богданко.

. — Павлюк не з цих! Йому в це грай! Похід на бусурман — це його живло,— відповів Покотило. А князь Богданко говорив далі:

— Тому, що метою приходу є моя справа, то я думаю оплачувати його своїм коштом. Зараз по Новому році посилаю Михася в мої добра до Домонтовича, щоб доставив припасів та гроші. Хтозна, чи не треба буде одне із сіл продати,— сказав трохи журливо.

Покотило нічого не відповідав. Стали приходити поодинокі гурти з обох куренів. І кажуть, що найбільш було за князем Богданком.

— Коли ми їх впевнили, що ти, Богданку, ніяк не приймеш уряду кошового, бо хочеш із весною знову іти на турка, що ти за Павлюком, то всі ті сказали: "Добре, хай буде Павлюк!" Але курені Сергіївський і Величківський ставлять кожен свого. А ще не знаємо, як ставляться до вибору курені Вищестеблівський і Нижчестеблівський, Поповичів-ський та Калниболоцький курені,— звідомляють ведмедівці й канівці.

— А всі інші за нами? — питає князь Богданко.

— Так,— відповідають.

— То й гарно! Противники будуть розбиті на різних кандидатів, а наші підуть разом на Павлюка. То наша перемога.

— Ще не тішся,— каже Покотило,— сьогодні так, а завтра якісь горлачі перетягнуть їх на інший бік. Дуже легко нашого брата січовика спантеличити.

— Нічого, брате, в Гасан-Баші доволі меду та горілки, справлю товариству тут Меланки, й наша буде горою. Але ми тут поза плечима кошового робимо, а воно якось не теє; Ходімо до кошового спитати, яка його думка, чи не хоче він далі бути кошовим? ч

Пішли.

— Ні, друже Богданку, не дуже я хочу кошовувати. Хіба дуже вже наперло "на мене Запоріжжя, то зостався б. Але я знаю, що цього не буде,— відповів кошовий.

Сказав йому князь Богданко, що коли він не похочує, так добрим кошовим буде Павлюк.

— Вірна думка,— признав кошовий Сокольський.

А на Меланки вся Січ була на Гасан-Баші. Шинкарі шинкували, не жалкували меду, горілки, бо князь Богданко сказав:

— Я все шщчу!

А приклонники Павлюка ввихалися між козацтвом та захвалювали його як розумного й лицарського козарлюгу.

— Він найкращий на кошового, він і Сокольського за пояс заткне... І ревіло товариство:

— Павлюк, Павлюк кошовим! Тільки якийсь завзятець закликав:

— Ні, Шахові бути кошовим!

— Ні Павлюкові, ні Шахові не бути, а Полохайло буде кошовим,— кричить інший.

А вже Охрім Довбня то всіх розсмішив. Він напідпитку викрикував:

— Нікому не бути кошовим, тільки мені! Я, Охрім Довбня — кошовий Запоріжжя!

І сам собі кричить:

— Славно-о-о! Хай живе кошовий Охрім Довбня! Розглядаючися, питає зчудований:

— Ну, чому не кричите "Славно"? А товариство в сміх:

— Будеш ти, Довбне, кошовим, та над телятами, а не над Запоріжжям.

А Довбня вже голову хилить на стіл, спати збирається, важка голова в нього, та ще лопоче:

— Охрім Довбня ко-ко-шо-вий.

— Ага, над кокошами кошовувати хочеш! Ну, в курнику можеш кошовим бути, але не на Запоріжжі!

Та Довбня не чув уже цього, захропів на весь шинок.

— Ось як кокоший кошовий піє вже,— сміялися запорожці. То було в суботу, а Новий рік 1576-й припадав на неділю.

А на другий день у неділю рано-раненько заграли дзвони церковні, запорожців на новорічне богослуження взивають.

Рушили запорожці в новісіньких одягах у Дім Божий. Скоро заповнилася церква лицарством запорізьким, що й місця не стало всім. Отець Никон сказав палку проповідь:

— Нехай Всевишній надихає ваші уми вибрати одностайно та однозгідно зі спокоєм добру, розумну, дбайливу старшину, щоб добро й славу Запоріжжя на першому місці клала. Хай Господь Бог благословить ваше діло,— закінчив проповідь отець Никон.

Одухотворені, піднесені виходили запорожці з церкви. Це уперше вони рік Новий богослуженням у церкві починають, уперше з благословенням духовним до вибору старшини стають.

Тим часом загуділи литаври, на майдан, на раду січовиків із-зивали.

І сунуло туди все Запоріжжя.

Спокійно та тихо стояли в підкові, аж дивно було. Вийшла старшина. Кожен із своєю відзнакою в руці. Поклонилися товариству, й кошовий по звичаю дозволу говорити просить. І як звичай каже, відповіло козацтво:

— Говори, батьку кошовий, просимо, просимо! І говорить кошовий:

— Панове товариство, лицарство славне запорізьке, оборонці віри Христової правдивої! Сьогодні небуденний у нас день. Це ж уперше зачали ми рік Новий із Богом, відправою в Домі БожомуЛ Тепер по звичаю приступимо до вибору старшини курінної, а потім кошової. Товариство славне, так як ми з Богом зачали згідно, однодушно, так і до вибору приступімо й покінчимо його згідно, одностайно. Цим кінчу й складаю комишину,— і поклав комишину на столі, що стояв перед ним. За ним поклали свої відзнаки й інші старшини, поклонилися товариству та відійшли. А запорожці розбрелися на тридцять вісім гуртів. Кожен курінь окремо, щоб вибрати собі курінного отамана й кашовара.

На дивне диво, в усіх куренях відбувся вибір спокійно. Тільки в Джерелівському курені було надто гамірно. Запорожці Джерелівсько-го куреня наперлися конче, щоб Сокольський став їх курінним отаманом. Бідняга Сокольський відпрохувався, відмовлювався, та ніщо не помогло.

— Мусиш, вражий сину, бути нашим курінним отаманом, бо нема в нас кращого від.тебе! — кричали запорожці.

А дехто й бити брався його:

— Гей, небоже, хочеш покуштувати козацьких кулаків? — грозили. І Сокольський укінці згодився. Ведмедівський курінь знову вибрав кошовим князя Богданка Ружинського.

Знову станули запорожці підковою на майдані лицем до Дому Божого.

— Богданко Ружинський хай буде кошовим нашим,— крикнув хтось.

— Ні, ні! — кричить Покотило.— Ледащий із нього господар, не дбає він по власне господарство, ледащий із нього кошовий буде.

— Ні, ні! — кричить за Покотилом і ввесь ведмедівський курінь.— Не бути Богданкові кошовим! Він уже у нас курінним!

Та кричать ведмедівці, а за ними й канівці:

— Павлюк! Павлюк хай буде кошовим!

А Павлюка вже нема. Як тільки почув своє назвище, шугонув у свій курінь. Та ненадовго. Ось уже й ведуть його запорожці назад на майдан, щиро по дорозі буханцями його частуючи:

— Іди, вражий сину, не опирайся, коли товариство зове тебе,— приговорюють йому. ,

Привели його, а старі запорізькі діди виступають наперед, найстарший із них Артим Лисичник говорить:

— Петре Павлюку, хоче товариство тебе кошовим отаманом мати, чи годишся на це?

А Павлюк відпекується по звичаю:

— Не гідний я, товариство славне, такої почесті великої.

— Гідний, гідний,— кричать запорожці,— приймай кошовування, бо як ні, то киями нагодуємо тебе, шаблюками с плазуємо!

І знову питає Артим:

— Чи годишся кошовувати, Петре Павлюку?

— Ні, таки не гідний я кошовувати вам, товариство славне! Є гідніші й здібніші від мене.

— Не протився,— кричать запорожці,— ми краще знаємо, хто гідніший і здібніший.

— Утретє питаю тебе, козаче,— знову старий Артим,— приймаєш вибір чи ні?

А Павлюк, мов по надумі:

— Що ж діяти мені? Коли так уже все товариство наперлося, щоб я прийняв на себе таку почесть, то годі мені далі противитися. Приймаю.

Тут запорізькі діди похилилися до землі, й кожен набрав у жменю пилу та посипав його на голову Павлюкові. Сиплять та приговорюють:

— Як цей пил брали ми з землі, так і ми всі з землі повстали й до землі назад повернемо. Всі ми люди рівні перед Всевишнім Богом. І хоч ми тебе винесли на найвищу почесть на Запоріжжі, ти сам не виносися. Будь добрим батьком запорізькому лицарству, будь строгий, справедливий та дбайливий, але затям, що так, як ми тебе вибрали, так і скинути можемо!

Покірно схилив новий кошовий голову, що вся була покрита сивим пилом, і відповів:

— Дбатиму всіма силами, щоб слава й могутність запорізької вольниці росла й кріпла, щоб Січ-мати лицарством і багатством процвітала, віри Христової щитом і заборолом кріпким була.

Приступили до вибору інших старшин: військового судді, писаря й осавула та підстарших: скарбника, пушкаря, довбиша, хорунжого-бунчужного. І взяли нововибрані старшини свої відзнаки зі стола, а хорунжий підніс хрещатий запорізький прапор.

Сказав кошовий Павлюк:

— Тепер, товариство славне, по старому звичаю розділимо зольності наші між куренями.

Тут новий писар Филон Недобитий приступив до стола, узяв приготовані папірці, що на них були розписані всі зольності так, щоб у всякій частині було однаково земельного й воєнного добра. Писар на очах усіх запорожців ці папірці, що їх називали жеребками, скручував і вкидав до своєї шапки. Потрусив їх у шапці добре, та й каже:

— Панове курінні отамани, прохаю тягнути кожному за свій курінь.

І приступали курінні отамани до писаря та витягали папірець із шапки, розвивали його, вголос відчитували своїм куреням.

Вже було геть із полудня, як запорожці розходилися з майдану по куренях.

— На нашому стало! — говорив князь Богданко до Покотила, радіючи. Тепер треба мені з Павлюком обміркувати похід на Аслан-Кермень.

— Авжеж,— каже Покотило,— відкладати, гаяти нема чого. Князь Богданко тепер раз у раз відбуває на розмову з новим кошовим Павлюком.

Князеві все одне в голові — якнайскоріше Оленку визволити з рук потурнака Пшерембського. Та не про те він говорить із кошовим. Навіть про похід небагато говорить. Воно й нема що багато говорити про це! Похід порішений, і з весною зачнуться приготування до походу. Говорять вони обидва з кошовим про те, як би то кращий лад на Січі завести, устійнити та забезпечити Запоріжжя.

— Треба нам забезпечити Запоріжжя перед зазіханням сусідів, щоб вони признали означені межі,— говорив князь Богданко.

— Ну, це вже важче! — каже на це кошовий Павлюк.— Із татарвою, на мою думку, ми ніколи не погодимося за межі. Вони всі ці землі вважали й уважають своїми. їх тільки сила може змусити признати, що ми тут господарі, не вони. От і цього року треба було силою зганяти їх табуни з наших пасовищ.

— Це ще найменше! Заберемо раз-удруге їм коні, то дадуть спокій. Нам їх коні придадуться. Ось і тепер, у поході, дуже нам їх коні стали в пригоді,— зауважив князь Богданко.— Та нам важливіше забезпечити границі з іншими сусідами: з Польщею та з донським козацтвом.

— Із донським козацтвом, думаю, ми живемо та житимемо в Згоді, то й мирним шляхом розмежуємося. А з Польщею які там можуть бути межі, та це ж землі нашого народу. Київ був і буде столицею України! — каже Павлюк.

— Це правда, друже, там наша рідна земля, як і тут. Ми в душі повинні, ба й мусимо все змагати до того, щоб скрізь, де живе український народ, була українська влада, Українська Держава. Я, друже, так і мрію, щоб Запоріжжя зробити сильною й могутньою державою й відсіля почати відбудову спадщини святого Володимира. Але перш за все треба, щоб Запоріжжя стало могутнє й грізне ворогам, аж тоді можна буде подумати про відбудову Володимирової держави. Нині треба нам забезпечити те, що вже маємо. Тому я думаю, що із польським королем треба дійти до згоди щодо забезпечення наших меж: там ваше, відтіль наше, тут ти не пхай свого носа.

— Може, й твоя правда, Богданку, бачиш, я не раз чув від польських шляхтичів, що й запорізькі землі — то власність їх Речі Посполитої.

— А бачиш! Тому треба нам дістати від них грамоту, що_ вони вважають це не своєю, а нашою власністю. От я посилаю брата Михася в свої добра, щоб подбав про засоби до походу. То він поїде й у Краків і там разом із братом Кириком підготовлять усе,— каже князь Богданко.

— Ну, й гарно,— притакнув кошовий.

Через кілька днів князь Богданко виправив брата Михайла на Волинь.

— А як поладнаєш усе з Домонтовичем, тоді вибирайся в дорогу до Кракова. Там пізнаєш, чи Кирик уже зовсім задурився в каште-лянівни, чи ще можна його витягнути звідти. А може, й удасться тобі витягнути його до нас на Запоріжжя. Та заразом уже обидва розгляньтеся там, чи можна там почати переговори в справі забезпе-ки меж Запоріжжя.

І відпровадив князь Богданко брата Михайла аж до Жовтих Вод.

Тим часом цариця-весна будилася вже з довгого зимового сну до нового життя. Під теплим її подихом танули глибокі сніги, мати-землиця в свіжу молоду зелень вдягалася, першими провесняними квітками косичилася. Віджив Великий луг, щебетом пташок озвався, зашумів гіллям із бруньками свіжими. Над свіжим степом, ген-ген під синім чистим небом, мов сіра грудочка землі, буяв співак Пречистої Діви — жайворонок. Птах співав, співав подячну пісню Всевишньому Творцеві за весну, за її чар і красу, взивав хліборобів на Запоріжжі до праці, до сівби: "Кидайте в ім'я Боже золоте зерно в чорну землицю. Вона, свята землиця, сторицею зверне вам цей дар. Кидайте безпечно, не бійтеся нападу татар. Лицарство славне запорізьке кріпким муром стоїть, не пустить їх ні на Запоріжжя, ні на інші землі України. Сій, сій, сій, сій!"

І виходили з зимовиків старі діди та засівали ще восени заорану, а тепер свіжо заволочену землю. Спливало зі старечої та дужої ще долоні зерно золотим струмком в пухкий чорнозем. А сівач просив в Господа благословенства для засіву, до синього неба очі здіймаючи.

І недовго тривало, зарунилося засіяне поле, зазеленіло зеленню ясйою.

"Коби дощі травневі, коби літом не було граду, буде гарний урожай", — раділи господарі, як у неділю чи в свято на степ виходили на зріст хлібів глядіти.

"Буде гарний урожай, буде паска й коровай. Паска на Великдень, а коровай, як дочку чи сина вінчати прийдеться. Правда, не ввесь збір буде мій, частину треба віддати на Січ, січовому товариству на прожиток. Та воно їм і належиться. Вони захищають нас перед бусурманами, можемо за їх плечима спокійно орати й сіяти та багатіти. Правда, є такі, що невдоволені з цих данин. Та це тільки ті, що самі ніколи не були січовиками, не воювали з бусурманами, а тільки

замолоду, захищені лицарськими грудьми січовиків, сіяли й орали. Хто сам був, хоч коротко, запорожцем, цей не жалкує невеликої данини. Що вона проти данини крові, яку проливають запорожці за нас!"

Так думав старий запорожець, із сівнею по чорній оранині йдучи. Не один. Щораз більше прибувало зимовиків на Запоріжжя, щораз густіше заселювалася запорізька земля. Та все ще великі, великі простори були незаселені, високою степовою травою буявіли. Хіба то тут, то там видніли бордюги, землянки, що їх старі будували для мандрівних людей. Щоб тамечки в ніч і в бурю знайшли захист перед дикими звірюками, яких так густо, так багато буяло по степах широких і в Великому Лузі. Для цих гостей зоставляли в бордюгах і хліб, і сіль, і інші харчі. Це ж християнське діло — милосердя. Навчає церква свята: голодного нагодувати, спраглого напоїти, подорожного в дім прийняти.

І розгорнулася весна красна повним чаром, зеленню багатою, квітами пишними, пахощами принадними...

І старий дідуган Дніпро мов помолодшав. Із снігів, що під теплим сонячним промінням танули, води прибуло в ньому, поширилося Дніпрове русло. Гучно та буйно шумить і гримить Дніпро, менші пороги під воду сховавши. Гримить, шумить, піниться, об скелі порогів хвилі розбиваючи, кличе лицарство запорізьке низове:

"Гей, молодці, часу не гайте, чайки готуйте, на мої хвилі бистрі їх спускайте! Я на свому хребті понесу вас на Чорне, на Козацьке море, на діло лицарське, молодецьке, по честь, по славу..."

Не гаяли запорожці часу. Із ранньої весни аж до походу на бусурман готовляться. Не гає часу й князь Богданко. Всього доглядає, дозирає всього. Тут він біля будови чайок, а там глядить, як кулі виливають, направляють гармати.

— Коби тільки скоріш брат Михась повернув із Кракова, зараз у похід рушаємо,— думав він.

Та не вертає князь Михайло, бариться, й вістки ніякої від нього немає.

— Коби на біду ще й Михась не замотався там у Кракові в сіті якої золотокосої ляшки,— журиться князь Богданко.

А тим часом від московського царя Івана Грізного посли прибули на Запоріжжя з грамотою царською та з дарами багатими. У грамоті писав цар:

"Славному Лицарству Запорізькому Низовому, панові кошовому й усім отаманам січовим поздоровлення. Татари знову непокоять землі, що під моєю царською рукою. Великими силами напали й палять та руйнують, грабують усе, старих і дітей убивають, а молодь у ясир забирають. Ваше лицарське завзяття знаючи, прохаю вас, лицарство славне, стати нам до помочі й ударити на татарські сили, щоб так змусити татар кинути моє царство..."

Писар на розказ кошового прочитав це царське письмо на січовій раді. А бородаті посли в дорогих шубах і в шапках високих від себе просять:

— Не зоставляйте нас без помочі!

— Що ви, панове товариство, на це? Дамо поміч чи не дамо?! — питає кошовий.

— Дамо, дамо,— кричать запорожці,— годі християнський народ без помочі зоставити!

— Це ж наш обов'язок! — кричить інший.

— Воно так,— каже на це Покотило,— тільки цей ваш цар, панове боярове, не гірш бусурманів мучить у себе християнський народ. Доходять і до нас вісті, що він там доказує разом зі своїми опришками, чи там опричниками.

Обрушився один із бояр:

— Не зобижай, козаче, царя нашого! Царська власть від Бога!

— Від Бога то вона є, це правда, але ваш чар чортяці, сатані служить,— відрубав йому Покотило.

А боярин уже за шаблюку хапає, до Покотила ставиться:

— Не дам зобижати царя нашого!

А Покотило й собі за шаблюку хапає:

— Що мені твій цар! У нас є свій володар — кошовий отаман!

— Як ти свого отамана не даш зобидити, так ми свого царя поважаємо,— відказує Покотилові другий, розважніший, не в такій гарячій купелі купаний, як перший боярин.

А князь Богданко й собі' Покотила зацитькує:

— Дай спокій, побратиме, не слід гостей ображати.

— Я їх не ображаю, я тільки правду говорю.

— Правда, коли болюча, теж немила, як і неправда,— каже князь Богданко,— дай спокій. Мають такого царя, якого варті.

— Це правда,— сказав Покотило вже спокійно й відступився в підкову.

Кошовий від себе обдарував царських послів і відіслав їх із обіцянкою, що запорожці негайно вдарять на татарські улуси.

Не гаявся князь Богданко, у похід скоро станув. Ще й на поміч городових козаків покликав.

І знову здригнулись татарські улуси, закурилися димами, заридали татарські жінки, залебеділи діти-татарчата, а тихе небо ночами червоніло.

І знову гонять гінці татарські навздогін за ордою, що пішла на Московщину.

— Вертайте, вертайте мерщій! Запорізький шайтан Богданко знову на Криму! Палить, руйнує, вбиває, вертайте негайно!

Завернула орда.

А князь Богданко до своїх:

— Козаки-молодці! Не дамо клятим бусурманам спокійно на Крим вернути із ясиром та з добичею, нагарбаною в християнських землях. А нумо, перестрінемо та провчимо.

— Провчимо, провчимо їх триклятих! — гримлять запорожці. Іде орда з ясиром, з тягарем. Поволі. Скриплять немащені гарби, іржуть коні, реве награбована худоба, блеють вівці. Плачуть, нарікають бранці нещасні, невольники збідовані, нагаями катовані... Іде орда. Нічого не сподівається. Аж тут із двох боків:

— Слава Богу, Слава Богу!

Козацтво з голими шаблями. Як вихор! Змішалася татарва, стривожилася.

— Бий, рубай, січи! Не щади клятих бусурман! — кричить князь Богданко.

— Бий, рубай, січи! — кричать полковники, кричать сотники, десятники кричать...

Мов той буревій у лісі, що не щадить ні дуба могутнього, ні билиночки слабої, ломить, гне, з корінням вириває, так запорожці лютують...

Не знає шабля їх пощади!

Хто з бусурман відважніший, завзятіший під козацькими шаблюками паде, а в кого відваги не стало, врозтіч іде, життя втечею рятує. Все лишає на ралець запорожцям: і ясир, і табуни коней, і стада худоби, гарби, добром, награбаним у християнських землях, наладовані. Все лишає, життя рятує.

Радіють запорожці перемогою, свого дорогого отамана похідного славлять, величають за лицарство, за завзяття, за розум отаманський.

Славлять і добичу ділять на три частини: на святу Покрову, на церкву січовую й на козацький монастир Межигірський — четвертина, на січовий скарб — половина, на курені — четвертина.

Козацтво дорогого сукна і саету понабирало на святочні одяги, шабель, пістолів і рушниць та стрілива немало.

А бранці до козацтва славного запорізького руки простягають, подяку їм складають:

— Дяка вам, дяка, лицарство хоробре, дяка вам, завзятці, дяка, оборонці народу християнського, що визволили нас із неволі важкої, бусурманської! Дяка вам, тричі дяка!

А князь Богданко відділ козацтва вибирає:

— Відпровадьте їх, отих бранців нещасних, відсіля, аж у безпечні сторони. Нехай цілі та здорові додому повернуть.

І простягаються з подякою до князя руки невільників і невільниць:

— Дякуємо, дякуємо, дякуємо!

Щасливий князь Богданко в цій хвилині, такий щасливий! Та враз і шибнула думка в голові:

"Гей, коби так Всевишній допоміг мені мою Оленочку визволити!" І стискає рука руків'я шаблюки:

"Визволю, визволю тебе, Оленочко моя! Скоро вже сподійся мене в гості, клятий потурначе, кривднику мій!"

Через місяць вернув на Січ князь Михайло Ружинський із братом Кириком.

— Ну, от і молодець із тебе, Михасю, й брата витягнув із Кракова на Січ від ляшки-чарівниці, й наші справи, я певен цього, добре повів,— говорив князь Богданко на радощах, із князем Михайлом вітаючись.

— Кирика я витягнув на Січ, та чи вибив йому ляшку-красу-ню з голови, не скажу певно. Хіба, може, тут забуде...

— Може. Хоч кажуть, віддалення ще більш прив'язує, тугу збільшує. Та побачимо. Так буде, як буде. Все-таки запізнається із січовим життям. Але нашу справу, справу загальну, запорізьку, ти добре полагодив? '

— Авжеж, брате! Найдалі через три дні посли від Степана Баторія прибудуть тутечки на Січ. Я з Кириком поспішив наперед сповістити скоріш кошового, щоб міг підготувати січовиків на їх приїзд. А то, знаєш, наші братчики січові готові не дуже чемно прийняти Баторієвих послів.

— Розумно зробив ти. Ходімо зараз до кошового! Куй залізо, козаче, поки воно гаряче!

Пішли.

Князь Богданко зараз-таки при вході сповістив кошового Пав-люка, з чим прийшли.

Зрадів кошовий, став,щиро руки стискати обом братам.

— Молодець ти, княже Михаиле, молодець! Тебе б у канцлери, теє,— хвалив кошовий князя Михайла,— треба, треба підготувати товариство на приїзд послів, а то вони не дуже долюблюють цих панів.

*> Незабаром загриміли січові литаври:

— На раду, на раду, січова громадо!

І збіглося товариство, цікаве, чого скликають раду. Виступив кошовий, говорить:

— Товариство славне! Приїхав князь Михайло Ружинський. Послав я його був у Краків до нового короля Польщі, щоб за наші межі погодитися, щоб польський король ствердив універсалом існування й права Війська Запорізького.

— А навіщо нам його ствердження? Що він нам? — кричать уже деякі запорожці.— Ми й без його універсалу славна Січ Запорізька!

— Не треба, не треба нам його універсалу! Кошовий каже:

— Дозвольте, панове товариство, мені далі говорити.

— Говори, говори, батьку кошовий! Але королівського універсалу нам не треба!

Кошовий говорить:

— Ви кажете, що не треба, а ось я вам хочу доказати, що таки треба. Багаті, гарні та родючі наші запорізькі землі, правда? Такі землі хоч кому — ласий шматок. Ану ж, як не Баторій, то котрийсь із його наслідників схоче й по них простягнути руку...

— Хай спробує, провчимо! — кричать запорожці. А кошовий:

у— Провчити можна! Але в кия два кінці — звісно. А що, як із другого боку, разом у змові вдарить султан турецький, а з третього — хан татарський. Чи в силі будемо ми всім їм разом раду дати?

Товариство мовчало. А кошовий говорив:

— А так ми згодимося з Баторієм, дістанемо від нього на письмі ствердження нашого існування. Коли котрийсь із його наслід-ників забажає нашої землі, ми йому тиць під ніс Баторіїв універсал: "А це що?"

І перед другими державами тодунакше виглядатимемо! Скажемо: "Боронимо своєї землі й права свої, стверджені королем!" Так воно, товариство славне. Тому я прохаю вас, як прийдуть Баторі-єві посли, ввічливо та з почестями належними прийняти їх. Я знаю, багато з вас має болючі спомини з рідних сторін, не один із вас не з добра кинув рідне село чи місто та на Січі захисту шукав. Я це знаю, але прохаю вас ще раз ввічливо прийняти послів. Цього вимагає добро нашої спільної матері-Січі.

— Добре, добре, батьку кошовий! Послухаємося твоєї ради,— гукнули всі запорожці в один голос.

— Дякую вам, товариство славне, дякую! Це для добра усіх!

Третього дня, 4 серпня, в суботу прибули посли. Привезли запорожцям дари багаті й клейноди нові: прапор малиновий хрещатий, булаву, самоцвітами висаджену, й перначі та бунчук золочений.

І знов скликав кошовий запорожцівтіа раду.

Гідно та з почестями привітали запорожці королівських послів.

Вітав їх сам кошовий промовою короткою та простою, а потім писар січовий уже довгою та крутою промовою. Величав писар у промові хоробрість і розум Степана Баторія. Виказував радість, що король бажає разом із Військом Запорізьким боронити християнських земель перед бусурманською навалою. Хвалив і "вельможних панів послів" за їх посвяту й розум.

Виступив і Баторіїв посол із крутою промовою. Говорив довго польською мовою та сильно латинськими словами перетиканою. "Широко й далеко,— говорив він,— гримить слава Запоріжжя, лицарства славного запорізького, заборола християнського світу перед

бусурманом. Мій король уміє цінити ваші заслуги й тому радо признає існування й права славного Війська Запорізького".

І відчитав королівський універсал:

"Ми, Степан Баторій, король Польщі, Великий князь Литви й Руси, чинимо відомо, всім загалом і кожному зокрема, кому це знати належить, що знані нам хоробрість і заслуги славного Війська Запорізького, й, узявши на увагу ці послуги його для християнства, ми признаємо за славним Військом Запорізьким володіння городами Трахтемиро-вом і Чигирином та всім Дніпром від Трахтемирова до Лиману, а вбік од Дніпра на захід — по річки Буг і Синюху, а на схід аж до річки Донець та Дін".

І далі було там ще багато похвал та признань "славному Війську Запорізькому Низовому", а під сподом:

"Стверджуємо це все нашим королівським підписом і печаттю королівською. Дано в нашому столичному городі Кракові Р. Б. 1576 місяця Августа 20 дня".

І передав універсал кошовому. Кошовий передав його січовому писареві до перехову в січовій канцелярії.

Кошовий подякував послам за труд й запрохав їх на "небагатий та непишний січовий обід". Але цей "набагатий та непишний обід" не був звичайний січовий обід. Готував його найкращий поміж січових кашоварів, було чимало всякого м'ясива, були меди та вина дорогі.

При обіді знову поплили промови, одні одних старалися перевищити в чемностях та похвалах.

Прощали королівських послів залпом із самопалів та січових пушок.

Вдоволені вертали посли:

— То, пане добродію, не що-небудь, ота Січ,— говорив один посол до другого,— це сила! За їх плечима можемо бути безпечні перед бусурманами.

— Ба,— казав другий,— коби й нам не загрозили?

— Га, це вже від нашої політичної мудрості залежить, щоб уміти з ними все в приязні жити,— говорив перший.

— Та так! — признав другий посол.

А князь Богданко, як посли від'їхали, подумав: "Тепер можу вже рушати на Аслан-Кермень. Боже, поможи мені визволити Оленку мою!.."

XII

— От і гарно, що ти здорова та повеселішала, княгине,— говорив Пшерембський, як по довгому часі завітав до неї,— тішить, дуже тішить мене, що ти, княгине, весела. Я рад тобі неба прихилити, щоб ти тільки забула його, свого першого чоловіка. Забудь його, забудь, княгине!

Княгиня не відповідала. А Пшерембський далі наставав на неї:

— Ти ще не перестала його любити?

— Ні, ще не перестала,— відповіла княгиня Оленка коротко. Пшерембського втішило, що вона так відповіла йому.

"Ще не перестала,— повторив він у думці її слова й думав далі,— значить, не каже вже, що ніколи не перестане його любити. Це добрий знак, а ще кращий знак, що вона весела. Вона буде моя!"

— Ну, бувай здорова, княгине! Зоставляю тебе саму, не буду докучати. Ждатиму, поки сама не покличеш мене й не скажеш: "Я твоя".

Вона подумала:

"Будеш ждати до Страшного Суду. Там покличу тебе, обжалую перед Всевишнім. Тут не діждешся ніколи".

Мовчки рухом голови попроїдала його. Та він оглянувся, нагнувся до її руки та поцілував палко. Мимовільним, скорим рухом відтягнула вона руку від його губ і встала.

Він іще раз поклонився і вийшов.

А вона підійшла до невеликого заґратованого віконця й гляділа на клаптик неба, що виднів над подвір'ям. Вечоріло вже. На небі запалювалися перші зірки. У вікно несло свіжим та милим запахом із недалекого квітника. Ніжненький легіт подував крізь грати, ласкав її біле лице.

— Боже, Боже, як гарно на твому світі, як любо! А там у нас, на Україні, там іще краще! Там не мусила б я так сидіти, як тут, у заперті. Богдане, Богданочку мій, чи прийдеш ти по мене! Та коли? Чи довго ще ждати, каратися мені тут у клятого потурнака в неволі? Чи видержу я? Ба видержала досі, не пропала тоді, коли не було надії або була маленька й непевна, то тим більше видержу тепер, коли напевно знаю, що він прийде визволити мене.

І вже веселіша закликала до себе Катерину та Оксану. Випитувала їх про всячину. А Оксана сміялася:

— Княгине, наша Катря геть завернула голову одному з вартових. Він так лупає за нею очищами, трохи не з'їсть її.

Катерина затулювала рота Оксані:

— Це неправда, княгине-пані! — каже.

— Еге ж, неправда! Мені Алі казав,— говорила Оксана.

— Алі казав, але ти не бачила. Алі дурив,— боронилася ще Катерина.

— Не дурив, ні! То, княгине, Алі запізнався з одним ченцем, не нашим, а латинським. Таким в білій рясі. Алі ходить до нього, щоб учив його правд християнської віри,— каже Оксана.

— А йому що сталося?! — зчудувалася княгиня.

— Я й сама не знаю! Він каже, що його батько й мати не тутешні, а десь із півдня й були християнами. Як він був малий, то мати вчи-ла його християнських молитов і про християнського Бога говорила йому. Та батько й мати його скоро померли, й він малим хлоп'ям залишився круглим сиротою. Його спадщиною опікувався його стрий, що був дуже ласий на його майно. І як йому було 10 літ, виїхав з ним у Туреччину, тут продав його бусурманам. Турецький купець скалічив його, уже як євнуха продав далі. Так переходив він із рук до рук, а перед трьома роками купив його Пшерембський.

Княгиня Оленка слухала цікаво Оксаниного оповідання, в її очах закрутилися сльози.

А Оксана оповідала далі:

— Пшерембський дуже сподобав собі Алі, не продав би його ні за які гроші. Любить його за красу й за голос гарний.

— Справді, він дуже гарно співає, голос має чудовий,— признала княгиня Оленка.— А по хвилі каже:

— Тепер я розумію все. По всьому, що я довідалася, не дивно мені, що він ходить до католицького ченця. Але, видно, й відважний, що наражується на небезпеку. Його ж можуть приловити, а тоді:..

— Е, він не боїться, бо й самому баші байдуже, куди він ходить. Та й обережний він дуже. Він і цього вартового, ще в Катрі за-любився...

— Ти знову своє! — перебила Катерина. Та Оксана не дала перебити собі й говорила далі:

—...потайки навертає на християнську віру. Казав йому, буцімто Катря переказувала...

— Я ніщо не переказувала! — перебила знову Катря й уся зачервонілася по самі вуха.

— Я ж не кажу, що ти переказувала, тільки, що Алі казав, буцім ти переказувала, що можеш любити тільки християнина.

А княгиня:

— То Алі гарно говорив від твого імені, Катре. Катерина не відповіла, а Оксана говорила:

— А він на це: "То я стану християнином і втечу з нею". Тут княгиня:

— А знаєте, що він може стати нам у пригоді.

— Авжеж! Я думала над цим,— каже Оксана.— Коли б вони обидва допомогли нам утекти.

— Е ні, не те! Втеча, як казав побратим мого Богданка, небезпечна й непевна. Але як прийдуть тут, під Аслан-Кермень, тоді... не знаю ще як, але все ж до чогось можуть нам бути потрібні,— говорила княгиня.

— Може, й так,— признала Оксана.

— А ти, Катре, любиш цього вартового?

— Я й не приглянулася ще йому,— відповіла Катерина, але зараз уся знову зашарілася на виду, мов спіла калина.— Я й не знаю, як він міг залюбитися в мені? Я ж усе ходжу в заслоні.

— Вже він якось бачив твоє лице,— каже Оксана весело.

— Ну а ти, Оксано, не знайшла собі тут судженого? — питала княгиня жартома.

— О, я? Я коби на Україну, там уже чоловік жде на мене. Я була б і не попалася в полон, коли б не виїхала з дому, відвідати батька. Та попала на таке! Навіть не знаю, що з батьком сталося, чи вбили його, чи живе ще,— докінчила сумно.

— Така наша доля,— сказала й собі сумно княгиня Оленка,— але Бог милосердний, не опустить нас.

Минали дні за днями. Княгиня Оленка терпляче дожидалася приходу запорізького лицарства під Аслан-Кермень...

Вже листя в садку замковому на деревах під холодним подихом осені в'яло, опадали пелюстки пізніх рож в квітнику, а князя Богданка з запорізьким лицарством як нема, так нема. Ні вісточки, ні чутки про них...

А третього дня, як княгиня Оленка цей сон мала, заметушилися всі в городі.

Біготня. Військо оружиться, пушкарі біля гармат пораються.

— Що це?! Все на мури, на заборола йде... Прибіг Алі:

— Княгине,— шепоче,— козаки облягають Аслан-Кермень. Хмари, хмарища їх! А проводить ними, кажуть, славний Богданко!

Княгиня не стрималась:

— Він, він є! Прибув!

— Тихо, ласкава пані,— заспокоює її Алі,— щоб не почули... Княгиня вспокоїлася трохи.

— Алі, ти християнин? ' ,

— Так, пані.

— Я знаю твоє життя, твої пригоди. Та відкіля ти родом?

— Яз Венеції, княгине.

— І вернеш тепер туди?

— Може, не знаю! Та правду сказати, чого мені там! Я радий би, княгине, коли твій князь визволить нас, піти тобі служити.

— Добре, добре, Алі! Коб тільки Бог допоміг нам вирватися відсіля.

Алі поклонився й відійшов, а княгиня впала навколішки, молилася. На молитві й застали її Оксана і Катерина.

— Чули що? — питає княгиня в них.

— Чули,-— каже Катерина,— не тільки чула я, але й бачила. Такого війська, такого лицарства, що окбм не проглянути!

— Слава Тобі, Господи! — каже княгиня.— Може, скінчаться муки мої та ваші? Ех, як би я хотіла побачити військо наше.

— Можна, княгине. Із горища гарему видно, ми вже виходили туди дивитися.

— Можна? Ходім,— каже княгиня.

Вузенькими східцями повели Катерина й Оксана княгиню на горище.

На горищі невеличкий отвір, прозір малесенький.

— Ось туди можна глядіти, відтіля видно все, як на долоні. Княгиня підступає до отвору з трепетним серцем. Виглядає крізь

отвір і бачить: Дніпро вилискується в сонці, рідний Дніпро! Дніпро, батько й краса України, Дніпро, що золотоверхий Київ пропливає, той самий, що за порогами славну Січ пестить, що лицарів запорізьких у чайках бистрих на бої, по славу носить. А над ним, над його берегами вони, діти його, лицарі чубаті, запорожці славні! Багато їх, багато, справді оком не проглянеш...

І хочеться їй закликати, голосно закричати:

— Я тут, тут, Богданочку! Я бачу тебе, бачу! А ти, милий, чи бачиш мене?!.

Та не крикнула. Біля неї невільниці Катерина й Оксана,— їх вид пригадав їй усе, отямив її,— не^ можна кричати!

— Княгине, може, вже ходім! Небезпечно так довго тут бути. Можуть зауважити, що нас нема, шукати за нами можуть,— говорить Оксана.

— Постривайте ще трішечки, ще крихіточку! Там є він, він — мій Богданко! Хай надивлюся на нього, натішуся ним...

А по хвилі:

— Зійди одна надолину та стань на варті. Як буде небезпека, як шукатимуть за мною — даш знати.

— Я зійду,— каже Оксана. І збігла східцями надолину. А княгиня далі дивилася на табір.

Приводять три коні. Сідають. Богданко сідає на білого. їдуть. Лужиться з ними більший відділ із табору. їдуть, їдуть під мури города. Зникають із овиду.

— Ходімо,— каже княгиня. Зійшли. Надійшла Оксана.

— Ну, що? — питає княгиня.

— Нема нікого. Мов вимело всіх...

І справді, тихо було в гаремі й скрізь. Жінки в інших кімнатах збилися в купу в тривозі. Мужчин ні сліду. Усі подалися на мури. Баша на генеральній раді замкової старшини.

Турки гляділи цікаво із-за заборол на мурах, що думають робити запорожці...

Аж побачили їздців на конях. Попереду отаман на білому. Перед отаманом козак із білим платком на списі. Парламентар. Біля нього сурмач. Прикладає сурму до уст. Грає. Турки з мурів нащурюють вуха. Парламентар підносить прапор, дає знак, що хоче говорити. Старший над залогою підходить до краю мурів:

— Що вам треба? — питає.

— Князь Богданко Ружинський, гетьман славного Війська Запорізького хоче розмовитися з вашим башею, начальником Аслан-Керменя,— кричить парламентар, розтягуючи слова, щоб виразно можна було чути його.

— Не можна! — відклику є турок.— Баша на генеральній раді.

— Все одно, клич його зараз. А ні, то на порох рознесемо ваше гніздо, не пощадимо нікого. Клич його зараз,— кричить козак.

— Не боїмося ми твоїх погроз! — кричить турок.— Мури в нас кріпкі, вояки хоробрі. Але йду, сповіщу башу. Що він скаже, так буде...

— Іди! Гетьман Богданко жде! Прийшов старшина до баші.

— Був парламентар від козаків, а радше від їх гетьмана,— каже старший, низенько кланяючись.

— І чого ж він хоче?

— Жадає, щоб ти, милостивий башо, вийшов до нього на розмову.

— Я? До нього на розмову? Чого?

— Не казав чого. Грозив тільки, що коли не вийдеш, то козаки рознесуть на порох Аслан-Кермень і нікого не пощадять.

— Не так воно легко здобути Аслан-Кермень, добре він укріплений.

— Що ж відповісти їм? Козацький гетьман жде під мурами на відповідь. ^

А Пшерембський думав:

"Знаю я, чого він зажадає. Зажадає, щоб я звернув йому жінку. Цьому ніколи не бути. Не на те я взяв її, щоб віддавати. Але піти, почути, чого він хоче, можна".

І каже голосно старшині:

— Я йду!

Пішов зі старшиною. Вийшли на вежу.

— Ось я, княже Богдане Ружинський, чого тобі в мене треба? Князь Богданко піднявся на стременах:

— Пане Пшерембський, ти знаєш, чого мені треба. Викрав ти мені мою любу дружину, забрав її, як злодій, коли мене не було дома. Віддай, коли не хочеш, щоб я збурив город і вигубив його населення.

Пшерембський із злющою усмішкою на лиці відповідає:

— Я не забрав, не викрадав твоєї жінки, вона сама пішла зі мною. Покинула тебе, пішла за мною з любові до мене й стала мусульманкою. Я її не видам.— Князь Богданко скипів:

— Драбуго, лотре, зраднику, потурначе! Ти ще важишся зневажати її. Це брехня, брехня в живі очі.

Та по хвилі отямився й уже трохи спокійніше каже:

— Пане Пшерембський! Хоч ти рабівник чужої жінки, хоч ти потурнак, та чей ще не перестав бути лицарем. Я дам тобі нагоду чесно дістати руку Оленки. Викликаю тебе на двобій. Згинеш ти в лицарському двобою, Оленка моя, згину я, Оленка твоя.

Пшерембський засміявся дико:

— Ні, не дурний я ставати до двобою! Навіщо мені, коли Оленка в моїх руках, моя! А ти здобудь перше Аслан-Кермень, а тоді поборемося. Та кажу тобі} зуби поломиш, Аслан-Керменя не здобудеш!

— Підлий боягузе, злодюго, рабівнику чужих жінок! Здобуду твоє потурнацьке кишло! Здобуду, побачиш! Але тоді не буду боротися з тобою! До коня прив'яжу тебе й бити велю канчуками. І так поведу тебе на Україну на сміх та на сором,— кричав грімко князь Богданко.

А потім стягнув вудила коневі й завернув у табір, а за ним усе козацтво.

Пшерембський подався назад у город. Спершу хотів зайти до Оленки та потім закинув цю думку. Пішов знову на раду. Там каже:

— Підлий джавр жадає, щоб ми добровільно здалися.

— Цьому не бути, цьому не бути! — закричали всі старшини.

— Я так і відповів йому,— каже Пшерембський,— здобудь Аслан-Кермень, то буде твій! Але кажу тобі, зуби поломиш на кріпких мурах твердині!

— Так і буде,— сказали старшини,— козакам Аслан-Кермень не здобути.

Пшерембськйй, як вийшов із ради в свої кімнати, велів покликати до себе Алі.

— Алі,— сказав він,— ти знаєш, що я тобі вірю за всіх. Тепер хочу доручити тобі дуже важливу службу. Аслан-Кермень хочуть здобути й збурити ці джаври. Здобути оружжям вони його не здобудуть. Але можуть здобути при помочі зради. Ці.три невільниці теж християнки, як і козаки, вони можуть вказати таємний вхід до міста.

— Чи вони знають про нього? Навіть я не знаю, як вони можуть знати?

— Не знаю, чи знають. Але він є власне з гарему, то могла котрась відкрити, що це вихід до міста. Правда, ключі виходу в мене, й ніхто його досі не отворяв. Та чи ж не можна замків виламати. Тому я хочу доручити тобі, щоб ти стеріг ці три невільниці. Для допомоги вибери собі такого, що маєш до нього найбільше довір'я.

В Алі засвітилися очк Він удав, що хвилину надумується, а потім каже:

— Я прохатиму дати мені до помочі вартового Мустафу.

— Добре,— сказав Пшерембськйй і велів покликати вартового.

— Мустафо,— каже, як явився вартовий,— я доручив догляд над трьома невільницями-християнками євнухові Алі, ти будеш йому допомагати. Маєш його у всьому слухати.

— Добре, ласкавий башо! — каже вартовий, низенько кланяючись.

— Можете відійти обидва. За вірну службу щедро нагороджу. Обидва вийшли. І каже Алі до вартового:

— Знаєш, Мустафо, твоя Катерина знову веліла сказати тобі, що ти їй сподобався, а як перейдеш на її віру, то вона тебе й полюбить.

— Перейду, чого ж би ні!

— Але тоді мусив би втікати відсіля.

— Авжеж. Я втечу з нею на її Україну.

— Справді?

— Певно. Іншої ради, іншого виходу нема.

— Але вона каже, що ти мусиш допомогти втекти і цій пані, і цій другій невільниці.

— Як треба, то треба.

— Знаєш, я думаю, що це буде небезпечно.

— Чого, я знаю спосіб. Як козаки зачнуть наступ на місто, зробиться метушня, а ми тоді таємним виходом...

— Ти знаєш про якийсь таємний вихід?

— Авжеж, кожен вартовий знає. Я вже й ключа підробив.

— Гм, може, воно й справді буде добре. Але що зі мною буде, як ви втечете? Баша доручив мені наглядати за невільницями.

— Ха-ха-ха! Який же ти! Хробак заліз у хрін та світа за ним не бачить. Чи ти думаєш, що поза царством падишаха люди не живуть. Утікай із нами.

— Хіба.

— Іншого виходу для тебе немає,— запевняв його вартовий.

— А котрі це двері? — питав Алі, буцімто не знає.

— Навіщо тобі. Як утікатимемо, покажу.

— Добре.

А тим часом довкола города рух, метушня, крики. Козаки обступають город, щораз тіснішим перснем замикають його, гармати уставляють...

— Стріляй! —. дає наказ гетьман Богданко.

Із усіх пушок нараз гримнули козаки. Та шкоди в мурах не зробили ніякої. Кріпкі мури Аслан-Керменя. Замалі козацькі гармати, щоб розторощити їх могли. Тільки дрібні шматки каміння відскакують від мурів.

А з Аслан-Керменя теж озиваються грімко, аж мури трясуться від гуку. Падуть кулі, рвуть землю. На щастя, не досягають козацького табору. Та все ж таки з козаків, що наступали на город, упало кількох.

— Не здобудемо так города,— журиться князь Богданко,— треба іншого способу. Лихо, що в нас немає тяжчих гармат.

На це Покотило:

— Богданку, "зілля" в нас доволі! Зробимо підкоп під мури, підсиплемо там кілька бочок "зілля", підпалимо, визубимо ці горді стіни. А тоді щілиною ввалимо всередину города, й Аслан наш.

— Знаєш, добра твоя рада! Іншого виходу нема. Та тільки, мабуть, і немає в нас людей, щоб уміли це як слід зробити.

—Я сам це зроблю. Ти тільки кажи підкоп зробити. Роби підкоп із цього боку, де гарем. Скоріш дістанемося до Оленки.

— Добра рада! — похвалив князь Богданко.— Підкоп буде готовий, і "зілля" буде, а ти приготуйся.

І зараз ізвечора велів кільком козакам забратися до роботи, щоб до ранку був підкоп готовий.

Всю ніч не міг князь Богданко ока зажмурити. Аж над ранком заснув...

Сниться йому ненечка його. Входить, бере його за руку, як малу дитину:. "Сину мій, ти вже біля мети"! Тут почув над собою голос:

— Вставай, Богданку! Підкоп готовий. Я йду закладати порох. Може, хочеш бути при^ цьому.

-Князь Богданко зірвався на рівні ноги, став протирати рчі.

— А, це ти, побратиме! Добре, піду з тобою. Пішли. Станули біля отвору підкопу.

— Стріляти з усіх гармат,— дав наказ князь Богданко й пояснив Покотилові: — Це на те, щоб відвернути увагу бусурман від нашої роботи.

Загриміли гармати, та знову не вдіяли нічого. Тільки невеличкі осколки муру посипалися додолу.

— Я злажу в підкоп,— каже Покотило,— підготую вибух.

— Добре,— каже князь Богданко.

Покотило зліз у отвір, а князь Богданко ждав нагорі біля отвору.

За хвилину Покотило видістався назад із ями нагору:

— Вже заложив міну. Усе як слід,— каже,— тепер запалити. Князь Богданко подав побратимові губку й кресало. Покотило взявся кресати вогонь...

— А як ти там заложив стрічку? Довго треба буде ждати на вибух?

— Стрічка іде насамперед горою,— а потім заходить під порох. Це на те, щоб не відразу був вибух. На вибух треба буде чекати яких три отченаші.

Викресав Покотило вогонь і запалив стрічку. Вона зашипіла, засвітилася жаром. Жар пробіг здовж стрічки та скрився в підкопі. . Покотило нахилився над підкопом і каже:

— За кілька хвилин почуємо гук і матимемо отвір у мурі. Здобудемо город без гармат. В цій хвилині загуділо, загриміло,— пронісся страшний гук, ^аж земля затряслася. Кинуло вгору великими каменюками й дрібними камінцями, дим знявся хмарою. Що це?

Збіглося козацтво...

Мур вибитий так, що возом можна в'їхати в город, а біля отвору лежить, руки розхрестивши, князь Богданко! Боже! Неживий, голова каменюкою розтрощена. Від побратима Покотила й сліду немає. Певно, й кісточка ціла не зостала.

Прибіг князь Михайло Ружинський із братом Кириком* прибіг і сотник Шах, і отаман Сокольський.

— Що це, що це?!"~

— Гетьман Богданко згинув,— кажуть козаки, додолу голови сумно схиливши.

У цій хвилині з-за мурів із міста вибігло п'ятеро людей, три жінки й двоє чоловіків у турецьких одягах. Козаки заступили їм дорогу:

— Пустіть нас, ми свої, ми втекли з гарему, з неволі,— каже одна з жінок, найкраще зодягнена, відслонюючи лице.

— Оленка! — скрикнув князь Михайло Ружинський.

— Княгиня! — скрикнув і собі Шах.

— Боже, що буде?!

І всі козаки, що були близько княгині Оленки, стояли безрадно, не знали, що діяти, як сказати їй про нещастя... Аж приступив отаман Сокольський і каже:

— Княгине, ходімо відсіля, бо тут небезпечно... Слова Сокольського опам'ятали всіх.

— Ходімо відсіля,— сказав князь Михайло й узяв братову попід руку та повів її в табір.

— Ходіть і ви всі з нами,— сказала княгиня до своїх товаришок і товаришів.

Коли княгиня Оленка відійшла, стали Шах і Сокольський думати, що далі діяти.

— Перше за все,— каже Сокольський,— треба перенести тіло гетьмана якось так, щоб козаки не бачили, в табір і зложити на його возі.

— Твоя правда, батьку-отамане,— каже Шах. І накрили дороге тіло киреєю.

Тоді Сокольський каже до всіх, що бачили все:

— Козаки-молодці! Прохаю вас усіх, що бачили, як тут склалося, щоб поки що мовчали. Так треба, а то безладдя настане. Перед турком треба вдавати, що ми далі готуємося до здобуття твердині, а там побачимо, що треба буде робити.

А тим часом княгиня Оленка зайшла в козацький табір, в гетьманський намет.

— Де мій Богданко? Ведіть мене до нього,— сказала. Тут князь Михайло взяв братову за руки й каже:

— Оленко, братова, багато ви витерпіли, багато перебули, багато перебув і він! Цей похід підготував головне тому, щоб вас визволити.

— Знаю це,— відповіла княгиня,— та чого ви глядите на мене, князю Михаиле, так якось дивно?

А князь Михайло:

— Оленко, братова! Багато ви витерпіли, та тепер треба вам іще більше сили. Божа воля в усьому...

— Що?! — скрикнула княгиня.— Що сталося?! Кажіть...

— Братова, приготуйся на найгірше... Богданко... не жиє..,— каже тремтячим голосом князь Михайло.

— Не жиє!! Це не може бути, його сьогодні бачила з горища... —~ Так, братова, не жиє! Підкладали вибухівку під мури, й він занадто наблизився. Вибухом й убило його.

— А-ах! — скрикнула княгиня.— Сон, мій сон! — і впала на руки князя Михайла. Оксана й Катря кинулися рятувати її, стали прискати на неї водою.

По хвилі прийшла до себе:

— Де він, де мій Богданко, де його тіло? Ведіть мене до нього.

— Добре,— каже князь Михайло,— підемо.

А козаки вже принесли тіло князя Богданка, зложили на возі та накрили киреєю.

Князь Михайло підійшов до воза й відкрив мерця: ,

— Ось тут він, пані братово!..

Княгиня видісталася на віз, обняла дороге тіло руками й закликала, заридала:

— Богдане, Богданочку мій, навіщо, навіщо покинув ти мене, чому не взяв мене зі собою? Краще було, Богданочку, щоб я каралася до смерті в неволі, в потурнака Пшеребського, ніж щоб ти мав гинути. Яке мені життя без тебе! Богданочку, Богданочку мій безталанний, візьми мене зі собою.

Усі стояли біля воза з опущеними головами й не знали, що ,а;і-яти...

— Треба подумати про похорони,— зронив князь Михайло. Княгиня Оленка, почувши ці слова, закликала:

— Про похорони?! Так, про похорони! Поховайте мене разом із ним, мені жити не треба...

— Княгине, заспокійтеся! У всьому Божа воля! Гріх так через край віддаватися розпачеві. Треба ж і вам подумати над тим, що діяти далі... Де та як поховати його?

Тут княгиня наче отямилася.

— Поховати? — сказала вже спокійніше.— Я повезу його в наші добра, поховаю в родинній гробниці.

— І я так думаю, що так треба,— сказав князь Михайло. Тут надійшли Сокольський і Шах...

— Ми прийшли, щоб спитати, як буде з похороном? Моя думка така, що князеві Богданкові належиться лицарський похорон і могила на Січі, — каже Сокольський. Тут втрутився Кирик і каже жорстоко:

— Ні, не на Січі йому місце. Він князь Ружинський і лежатиме в своїх добрах у гробниці родинній.

На те відповів Сокольський спокійно:

— Це тільки моя думка. Ви його ? родина і зробите, як ваша воля.

Тоді Шах:

— Це була воля й покійного князя. Він нераз говорив мені: "Якби я коли згинув, то прохаю тебе, щоб ти відвіз мене

в мої родинні добра й там поховав мене в гробниці біля батька та неньки".

' А як так,— каже Сокольський,— то не слід сперечатися. Воля покійного свята для родини й для запорожців.

— Ще одне бажання говорив мені князь Богданко: "Перший мій прихід на Січ відбув я в невеликій чайці через пороги Дніпрові, так бажав би я, щоб через ці пороги й по смерті перевезли мене дот дому", — додав Шах.

— Так бажав мій Богданко? Так і буде... Я сама повезу.

— Що ви, пані братова,— каже князь Кирик,— плисти через пороги небезпечно, та ще й ви хочете плисти з тілом,— ніколи на це не згоджуся.

— Так буде, я так хочу, бо так він хотів, його воля свята для мене,— говорила твердо княгиня.

— Але ж, пані братова, він так говорив, от собі бажання сказав. Чи одне таке бажання говориться. Одного дня таке, другого вже інше...— старався перемовити княгиню Оленку й князь Михайло.

— Ні, ні, ні! Іншого бажання його ми не чули. Це його воля, і я виповню її. ,

— Як така ваша воля, братова, то хай буде по-вашому,— каже князь Михайло.

— Щось також ти, Михасю, на таке годишся! Це ж божевілля,— зауважив князь Кирик.

— Дарма,— каже князь Михайло,— братова не відступить від своєї постанови, а тут вона вирішує.

— Вона вирішує? Ти тепер голову родини! Ти всім кермувати маєш!

— Так, усім, тільки не тут. Тут воля покійного її вирішує,— відповів князь Михайло.

Князь Кирик махнув тільки рукою й відступив набік. Тим часом залунали литаври. Княгиня Оленка затряслась в риданні:

— Боже, який любий був мені цей голос литаврів, які надії будив у мені ще вчора, а сьогодні все пропало!

І заплакала важко, важко...

Князь Михайло підступив до братової й підтримав її, щоб не впала.

— Заспокійтеся, братова, заспокійтеся. Тепер вам треба сили й рівноваги.

— Правда ваша, шурине, маю ще сповнити останню волю його. І затамувала біль у собі:

— Я вже спокійна,— каже. Тоді Сокольський:

— Мені треба йти на раду. Прощавайте,— сказав, низько кланяючись,— а по раді запорожці, як повелося, попращають свого гетьмана й відпровадимо його.

І відійшов, а за ним подався й Шах.

Козаки вже4 стояли збиті в підкову. Увійшов усередину підкови Сокольський.

— Панове товариство,— став говорити,— сталося велике нещастя. Гетьман Богданко враз із побратимом Покотилом підкладали вибухівку під мури Аслану, міна вибухла передчасно,, і обидва згинули. Велика це втрата для нас, бо обидва побратими були славні лицарі. Та нема нам часу в жаль і в тугу вдаватися. Живий живе думає. Ми зоста-ли без проводу. Треба нам нового отамана похідного, нового гетьмана обрати. Кого хочете гетьманом?

— Ти гетьмануй нам, ти добре поведеш!

Не хотів Сокольський проводити, та знав, що4 не можна противитися товариству, та й каже:

— Панове товариство! Коли така ваша воля, то я вам проводитиму, але я думаю, що нам слід послухати й волі покійного гетьмана Богданка...

Тут Сокольський увірвав, наче вичікував, що скажуть на це запорожці.

А товариство йому у відповідь:

— Авжеж, авжеж! Яка ж воля гетьмана Богданка? Кажи! Тоді Сокольський:

— Не раз і не двічі говорив мені Богданко, що бажав би, щоб по ньому гетьманував Шах. Це було його задушевне бажання. А ваша воля сповнити це бажання або ні.

— Сповнимо, сповнимо! — загриміло з тисячі грудей.— Шах хай буде нашим гетьманом! Шах, Шах гетьманом!

І вивели Шаха на середину підкови. Відмовляється:

— Не під силу мені це!

— Під силу, під силу! — кричать.

І за третім разом згодився Шах гетьманувати та й дозволу говорити прохає:

— Панове товариство! Не довелося покійному гетьманові Богданкові разом із нами Аслан-Керменя добути, та нам, що зостали, треба вирішити, що діяти. Чи добувати, чи ні?

— Не треба нам тратити сили надармо,— каже один,— не здобудемо ми города, кріпкі мури його. Ти веди нас, батьку, на добйчу далі...

А Шах:

— Добре, панове товариство, поведу вас. Та ще одна є справа. Тіло князя Богданка відвозить родина в рідні його сторони, не поховаємо його на Січі. Треба нам йому лицарську честь віддати, з почестю відпровадити. І це буде мій перший гетьманський наказ вам: віддати честь покійному гетьманові Богданкові Ружинському. Тож звиваємо табір і, віддавши честь пострілами з самопалів і з гармат усіх, відпровадимо його аж до Січі.

— Відпровадимо, відпровадимо,— загриміло товариство.

І зараз звинули табір, у полки уставилися та й рушили за возом із тілом князя Богданка на Січ.

А в місті тривога! Баша скаженіє.

— Зрадники прокляті! Як ви могли дати втекти їй, як ви могли пустити її,— кидається він до всіх,— я вас усіх порубаю, вивішаю.

І з голим мечем кидається на старшину. Кидається, лютує, аж піниться.

Пробували його спершу заспокоїти:

— Башо,— кажуть,— ми ж нічого не знали, що в твоїй хаті діється.

— Не знали, не знали! Ви допомогли їй втекти, прокляті бусурмани, — кричить він,— я плюю на вас, на вашу віру, на бороду вашого Магомета!

Цього вже було занадто туркам. Вони й собі добули мечів та кинулися на Пшерембського.

Та баші лють розум відібрала. Він, що був завше такий обережний, що ніколи не визначався лицарським завзяттям, тепер кидався з мечем один проти всіх.

І кинулися на нього турки з кривими мечами: 4

— Гинь, джавре,— кричали,— гинь, зневажнику віри й пророка!

І впав Пшерембськйй додолу, порубаний турецькими шаблями. Легко було запорожцям у цьому безладді Аслан-Кермень здобути, та не знали цього.

Запорожці тим часом із тілом дорогого гетьмана на Січ рушили... Не сподівалися на Січі таких гостей...

А напроти воза з тілом гетьмана вийшов кошовий Павлюк із усією старшиною та січові священики з усім почетом церковним, хрестами й хоругвами.

Сумно в'їздив віз із мертвим гетьманом. Тихо й понуро їхало козацтво за возом, тихо й понуро стояли козаки, що вийшли зі Січі.

Внесли дороге тіло в церкву, встановили на катафалку у відкритій домовині. Засвітили воскові свічі кругом домовини.

А був це день празниковий. Різдво Пресвятої Богородиці, 8 вересня, припадало в суботу.

Лежав буйний та гордий лицар, гетьман Війська славного Запорізького Низового. Зі схрещеними на грудях руками, що в них був

маленький хрестик, лежав спокійно та тихо. Бліде лице, посинілі губи наче говорили: "Марність над марностями цей світ! Я пройшов свій шлях і спокійний стаю перед Господнім судом!" Падало світло воскових свічок на князя, неначе оживляло мертве лице, А з іконостасу гляділа на мертвого гетьмана Мати Божа з покровом у руках, гляділа так лагідно на мертвого лицаря.

Почалося богослужіння. Завзяті козарлюги, загартовані в лютих боях, насилу тамували в собі зворушення,— вони, що їх шаблюки не знали пощади для людського життя!

Січовий парох отець Полікарп сказав коротеньке та зворушливе слово. Згадав лицарські діла покійного, згадав його заслуги для Запоріжжя:

— А найбільшою його заслугою, невмирущою заслугою — оцей Дім Божий, перша церква на Січі, що станула тут його стараннями, його грішми. Славна буде пам'ять лицарська про гетьмана Богданка Ружинського, але пам'ять про це святе його діло буде тривати, допоки Січ-мати стоятиме,— говорив отець Полікарп.

Всю ніч була церква отворена, всю ніч входили й виходили запорожці. Молилися щиро біля катафалку й прощалися назавжди з гетьманом любим своїм.

Пішли туди й кошовий Павлюк, гетьман Шах, курінний отаман Сокольський із обома братами покійного князями Михайлом та Кириком. Помолилися, поклонилися іконам і вийшли, обох братів біля катафалку зоставивши.

А княгиня Оленка, як виїхала із Січі, думи важкі думала: "Як то на світі Божому буває, живеш щасливий, мов у Бога за дверима, а тут одна лиха людина позаздрить тобі, горя накоїть. І чому воно так? Чому люди

жити не можуть, як брати, як свята Церква навчає, чому роблять пекло на світі?.."

Не знаходила відповіді. Думи її перервав десятник Сич:

— Княгине-пані,— каже,— я знаю тут.недалечко хутір, живе там молодий козак, що оженився з вихрещеною татаркою. Хата в них простора й вигідна, буде де переночувати.,

— Везіть мене, десятнику, де знаєте, аби я тільки нічліг знайшла,— відповіла княгиня.

В'їхали в глибокий яр. У ярі серед вишневого садка забіліла хатка з підмальованими вікнами. Як віз заторохкотів уже недалеко воріт, на подвір'ї загавкали собаки. '

Вибігла чорнява молодичка з маленькою дитинкою на руках. Приклала понад очі й гляділа на підводу та на відділ запорожців.

— Петре, а Петре! — закликала.— Ходи-но, ідуть якісь гості до нас.

Із хати вийшов молодий чоловік і собі став глядіти.

— Хто це буде? — каже Петро.— На возі сидить три туркені. Одна з них, видно, пані, бо краще зодягнена.

— Але небезпечного нічого тут нема, бо ж провадять їх запорожці,— каже молодиця.

— Авжеж,— погодився Петро,— треба собак відігнати. І загнав собак у буду та пішов відчиняти ворота. Перший прискакав на коні десятник Сич.

— Здоров був, Петре. Ми, бачиш, до тебе в гості. Ця пані, що на возі, прохає в тебе нічлігу.

— Ця пані? А хто вона буде? — спитав Петро.

— Вона вдовиця по гетьмані князеві Богданкові Ружинському. Петро аж руками сплеснув:

— Вдовиця по гетьманові Богданкові! Що ти кажеш?! То гетьман Богданко не живе вже?

— Ні, козаче! Нема вже нашого славного гетьмана в живих. Згинув сьогодні при здобуванні Аслан-Керменя.

Петро за голову взявся:

— Така втрата! Така втрата! Чуєш, Марусе, гетьман Богданко згинув.

— Боженьку! — скрикнула й вона і трохи дитини з рук не випустила.

Він заїхав на подвір'я.

— Приймете мене, люди добрі? — питає княгиня.

— Просимо, просимо в хату, гостеньки любі.

Господиня кинулася зараз готувати вечерю, а Петро застелював лаву квітчастим килимом, щоб княгині добре було сидіти.

Щоб не думати над своїм важким горем, завела княгиня Оленка розмову з господарем:

— Гарне господарство у вас,— каже княгиня.

— Це, княгине, не мій хутір, а мого прибраного батька запорожця Семена Чорнія. Я не тутешній, ясна княгине! Я аж із Поділля, з-над Дністра. Мусив із рідного села тікати на Запоріжжя.

А потім, глядячи на молоду жінку, додав:

— Із вашим князем, княгине-пані, ходив я в похід на Крим і там віднайшов собі долю, жінку милу та вірну. Тоді покинув Січ і з ласки старого козарлюги господарюю тутечки.

— Щасливі ви обоє,— каже княгиня.

— Я найщасливіший у світі,— відповів Петро М'якенький і, всміхаючись, додав,— а жінка не знаю, хай сама скаже.

— І я щаслива, дуже щаслива,— відповіла молодиця. Задумалася княгиня. Як мало людям для щастя треба і як легко

щастя зруйнувати. От вони щасливі. А не дай, Боже, якийсь ворог закрадеться між них, якийсь Пшерембський, і позаздрить їм цього щастя та розіб'є його. Коротке воно, те наше щастя, на землі й-> крихке.

Поклалася княгиня на спочинок і на диво скоро заснула. Сон покріпив її. Рано встала свіжіша й сильніша духом:

— Божа воля в усьому,— сказала собі.

Княгиня оповіла Петрові про те, що хоче через Дніпрові пороги везти тіло чоловіка.

-т— Ой Боженьку, та це ж небезпечно,— закликав Петро.

— Знаю,— сказала княгиня,— однак я довідалася, що така була його воля. То й хочу та й мушу виповнити її.

А по хвилі додала:

— Багато в його житті бажань не сповнилося, хай бодай це одно сповниться.

Пригнав гонець, що вже тіло гетьмана Богданка везуть із Січі. Запрягли воза, й княгиня виїхала також.

Недалеко Дніпра зустріла сумний похід. Везли князя на возі, запряженому чотирма чорними волами. Віз накритий килимами, а князь Богданко, що лежав у отвореній труні, накритий був червоною китайкою. Тільки лице відкрите.

Здавалося, князь востаннє прощається зі степами розлогими, із Дніпром-Славутичем, де ще вчора лунала його слава...

Приступила княгиня до князя Михайла Ружинського та й каже:

— Княже Михаиле, мені треба чайки та доброго керманича й дужих гребців.

— Ви, пані братова, не відступили від своєї постанови?

— Ні, шурине.

— То буде чайка, керманич і гребці. Я вже маю їх.

І незабаром з'явився перед княгинею Оленкою кремезний, плечистий козарлюга й каже:

— Я, княгине ласкава, перевезу тіло гетьмана.

— І я поїду з вами,— каже княгиня.

— О княгине милостива, це дуже, дуже небезпечна дорога.

— Знаю, а все ж таки поїду.

Перенесли тіло князя разом із домовиною на чайку, накрили, як і на возі було, китайкою. Княгиня сіла в головах. А всі інші рушили берегом Дніпра.

Керманич прочитав голосно молитву, а за ним хором княгиня й гребці.

— Греби! — дав наказ керманич, біля керми сідаючи. І рушила чайка поволі проти води.

Гребці сильно натискали на весла. Пливуть. Звіддалік чути вже шум.

— Це Вільний озивається,— каже керманич,— його перепливемо легко. Легко перепливемо Лишній та Будилівський пороги, ба й Вовниги. Але Ненаситецьким я таки не радив би плисти проти води. Дуже воно вже небезпечно. Краще перевезти там чайку берегом на линві. Так ми завсігди робимо.

— Ні,— каже княгиня Оленка,— я таки хочу всі пороги переплисти. Це було його бажання.

— Ваша воля, княгине, та й усі ми в Божих руках.

Важко працювали гребці, щоб навернути чайку на козацький, хід. Навернули й щасливо переплили поріг. На Будилівському вдарилася

чайка об скелю та не розбилася, тільки водою всіх облило. Без пригоди пройшли й Вовниги. Уже за Вовнигами почули страшний шум і гуркіт.

— Це вже Ненаситець гримить,— каже керманич,— не дуже натискайте, хлопці, на весла. Треба нам сили набрати до Ненаситця. Дуже там, княгине, крутий козачий хід, великої вправності та й обережності треба.

Поволі, дуже поволі посувалася тепер чайка. А гуркіт щораз голосніше чути.

Ось уже здалека видно, як піниться Дніпро на дванадцяти скельних лавах. А шум води такий, що аж заглушує.

Керманич зняв шапку з голови, а за ним і всі гребці.

— Боже, поможи, не опускай нас,— сказав керманич і сказали за ним гребці. І всі перехрестилися.

— Натисни на весла! — дав наказ керманич.

Гребці з усієї сили вдарили, а керманич біля керми працює. Щасливо попали в козацький хід. Із трудом перемагає чайка бистру течію та важко посувається наперед. Піниста вода обливає всіх. Княгиня зовсім уже промокла та не каже нічого, не нарікає, прикучнула й глядить сумно, так сумно на його лице.

— Боже, за що така кара на мене. Там, де я вже щастя була певна, що я вже його, те щастя химерне за крила схопила, таке нещастя, таке горе! Що мені з життя тепер...

— Натисни, натисни! — кричить грімко керманич.— Натисни з усіх сил, щоб "Пекло" обминути!

І натискають гребці на весла, аж спини в них у каблук вигнулися, а жили на руках так напружилися, що, здається, ось-ось і тріснуть. Вода рве судно, та дужі руки не дають йому волі.

Аж тут як вдарить перед чайки об скелю, та й на млі ока зикинуло тіло князя Богданка на воду. Княгиня в крик.

— Рятунку, рятуяку! — й собі хапається за дороге тіло. Бистра хвиля рве тіло разом із княгинею й несе прямісінько на

"Пекло".

— Рятуйте! — кричить керманич.— Рятуйте княгиню! Надбігли, що їхали берегом.

— Рятуйте, рятуйте, княгиню! — кричить і князь Михайло.

Гребці з усіх сил натиснули на весла, й чайка вибилася на безпечніше місце. Керманич пересів до задньої керми, судно понеслося долі водою швидко й виплило з порога на спокійнішу течію.

— Рятуйте, рятуйте! — кричить князь Михайло, кричить князь Кирик, кричать усі.

Та як рятувати? Княгиня міцно вчепилася тіла князя Богданка, а воно тягне її на дно.

Завихрувала хвиля на "Пеюіі", й тіло гетьмана враз із княгинею зникло під водою.

— Все пропало! Нема рятунку! — сказав керманич...

Довго чекали ще люди над берегом, та не показалося наверху ні тіло гетьмана Богданка, ні його дружини.

Не дав сивовусий Дніпро-Славутич свого лицаря, не вернув його. Прийняв у свої водяні терени князя й княгиню на щасливіше життя, прийняв їх між лицарів, що ще від часів Святослава Хороброго знайшли собі там домівку.

Не стало князя Богданка, не сповнилися високі мрії його, зостала тільки слава про лицаря в чорному оксамиті...

Не сповнилися його високі мрії, та прийде-ще такий, що довершить її. Прийде, прийде напевно!